

Skolelærerlitteraturen 1860-1900

Skolelærerne i landsamfundet og i litteraturen

1. Hvem, hvornår, hvorfor. . .

Skolelærerlitteraturen tæller stribevis af mere eller mindre glemte navne.

C. A. Thyregod, Knud Skytte, Anton Nielsen, Mads Hansen og Morten Eskesen voksede op ved overgangen mellem 1820ernes økonomiske krise og den "store kornsalgstid", der tog sit afsæt omkring 1830.

Samtidig med bondebevægelsens fremvækst i midten af 1840erne voksede næste slægtled op: Zakarias Nielsen, Emanuel Henningsen, Bendix Hansen, Morten Jensen, Ingvor Bondesen, Jens Skytte, Sigurd Lind, Vilhelm Malling, Peder R. Møller, Georg Aarslev.

I de følgende årtier fulgte i en jævn strøm Edvard Egeberg, Poul Hertel, Folkvar Krag, Grønvald Nielsen, Martin Skovbo, Kristian Østergaard, Kappel Bøcker, Bertel Elmgård.

Og flere endnu. S. Kr. Sørensen, P. J. Korsholm, Fridtjof Bon — og endnu flere. Snesevis af skolelærere, der hovedsagelig skrev om og for landbefolkningen.

Da Hans Kirk i 1920erne beskæftigede sig med muligheden for at skabe en proletarisk litteratur, formodede han, at den til at begynde med mest ville "minde om den gamle, hæderlige skolelærerlitteratur".

En mere direkte tilknytning til denne hæderlige skolelærerlitteratur, som fra 1860 begyndte at strømme ud over det litterære marked, havde nogle af hovedfigurerne fra "den store generation" omkring 1900–1920. Johan Skjoldborg var simpelthen en skolelærerforfatter, og Jeppe Aakjær viser direkte tilbage til C. A. Thyregod som "den første Pioner for vor hjemlige sociale Skildring, der næppe i noget andet Land i Europa har sat saa stærke Spor som i Danmark".

Og i 1897 indrømmer Henrik Pontoppidan en anden af skolelærerlitteraturens og den sociale skildrings pionerer — Anton Nielsen — en plads blandt "Gennembruddets Mænd".

Det er karakteristisk, at de forfattere, der har størst føling med de

1
arbejdende klassers liv, også er dem, der viser størst forståelse for den såkaldte skolelærerlitteratur. Allerede i dens begyndende fase var der ellers i de dannede lag en klar modvilje mod disse forfatteres bondeskildringer, en modvilje som var af samme oprindelse som de nationalliberales og godsejernes direkte væmmelse ved bøndernes — "transtøvlernes" — indmarch i det politiske liv. Mens Pontoppidan kalder Anton Nielsens *Fra Landet* "et mindesmærke og en mærkepæl", fulgt op af Jeppe Aakjær, der kalder Anton Nielsen en af det danske bondelivs mest opmærksomme iagttagere, fastslår Rudolf Schmidt i *For Idé og Virkelighed* (1871): "Anton Nielsen giver Landbefolkningen som den er — og senere Tider vil vide ham Tak derfor — men han har ikke begrundet deres Ret og Adkomst til den dannedes Opmærksomhed eller løftet den blot saa meget som en Tomme over sig selv".

Ikke desto mindre vil de følgende afsnit rette opmærksomheden mod Anton Nielsen, C. A. Thyregod og den øvrige "rødmossede Flok af føre Skriverkarle" (Jeppe Aakjær), som i årene frem til år 1900 opbyggede den opbyggelige skolelærerlitteratur.

Skolelærerlitteraturen er al mulig opmærksomhed værd, fordi den i modsætning til den øvrige litteratur i anden halvdel af 1800-tallet var knyttet gennem flere bånd til landbrugslandet Danmarks klasse-mæssige kerne af bønder, husmænd, landarbejdere og tyende. Og fordi den som nævnt var en pioner for den sociale skildring. Klarere end den meste anden litteratur skriver skolelærerlitteraturen sig ind i de samfundsmæssige kampe og problemer i stedet for at tilbyde litteraturen som fristed uden for det sociale liv.

Når snesevis af skolelærere pludselig begyndte at skrive fortællinger fra 1860'erne og frem, og når de før "det moderne gennembrud" lagde grunden til en realistisk og samfundsorienteret litteratur, er det nærliggende at søge forklaringen i denne virkelighed, i dette samfund.

For det første havde de fleste en social baggrund i den arbejdende del af befolkningen. Skolelærerforfatterne var sønner af indsiddere, af fæstere, af husmænd, af landhåndværkere, af bønder og af degne. Efter 1900 begyndte også døtre i disse samfundsgrupper at give deres erfaringer en litterær form.

For det andet var landsbylærernes lod så nært forbundet med disse samfundsgrupper, at det faldt naturligt, at de digtende skolelærere ikke bare skrev *om*, men også *for* disse. C. A. Thyregod antyder ligefrem, at han ofrede den æstetiske værdsættelse på klassesolidaritets alter: "Mine Arbejder blev modtagne med taalelig Velvillie, men gjorde ingen glimrende Lykke. Det ventede jeg heller slet ikke; thi jeg

ville være Forfatter alene eller dog fortrinsvis for Almuen, og dertil hørte efter min Mening en Jævnhed og Simpelhed, der laa Almuens Tankesæt nær”.

Og for det tredje oplevede datidens landsbylærere på egen krop nødvendigheden af at få noget ud af skolernes jordlod, nødvendigheden af at få et godt forhold til de ansættende lokale myndigheder — og ikke mindst nødvendigheden af at finde bibeskæftigelser, der kunne supplere indtægterne fra de ofte meget ringe kald — ”sultekald”. Skriveriet til almanakker, julebøger og avisføljeton’er blev simpelthen et arbejde, der gjorde det muligt for flere af disse lærere at grunde sig en eksistens. Ved siden af Thyregods idealistiske bevæggrund finder man således en direkte økonomisk begrundelse hos folk som Bendix Hansen, N. C. Rom, der var hovedudgiveren af skolelærerlitteraturen, og Emanuel Henningsen. Folkemindeindsamlingens førstemand — Evald Tang Kristensen — mindes således, hvordan han undrede sig over, at de to sidstnævnte var ”saa igaaede med hinanden”: ”Dog har jeg senere faaet lidt bedre Indsigt i den Sag. Nu véd jeg, at N. C. Rom den Gang havde Henn. til Malkeko. Han skrev kvikt for sig, og hans Historier blev godt modtaget af Publikum. De var da gode Trækplastre til ”Husvennen” og til Roms Julebøger. Det smagte altsaa helt godt af Forretning og gav en god Indtægt, hvad Henn. leverede”. I Zakarias Nielsens erindringer gengives breve fra Henningsen, som direkte omtaler den økonomiske baggrund for skriveriet.

Af disse grunde kom skolelærerforfatterne til at introducere en realistisk og socialt orienteret litteratur. Den foretrukne genre var fortællingen, undertiden den lille roman, som kunne indgå i almanakker, i blade som *Husvennen* og i avisernes føljeton’er. Først i 1880erne bliver egentlige skolelærerromaner mere almindelige — efter at fortællingerne havde skabt et marked, og — ikke mindst — efter at skolelærerforfattere som bl.a. Zakarias Nielsen begyndte at skrive i og til en anden social sammenhæng. Skolelærerne og skolelærerforfatterne begyndte at markere sig selvstændigt som samfundsgruppe i forhold til bønderne og husmændene, og skrev i takt hermed mere markedsrettet i bred forstand end snævert målrettet efter disse samfundsgrupper. Den søgte ikke længere i samme grad ”sine Læsere blandt den oplyste Landbefolkning, den jævne Middelklasse” — som det hed i *Husvennen* 1878.

Men denne selvstændiggørelse var kun en *tendens*. Ingen samfundsklasse, og da specielt ikke landsbylærere og lærere af landlig oprindelse, kunne undgå at forholde sig til landboklassernes sociale vilkår, ideologi og politiske retning i landbrugslandet Danmark i

1800-tallet. Da landbruget var nede i sin dybeste bølgedal i 1890'erne samtidig med, at byerne, industrialiseringen og det kapitalistiske samfunds "egne" klasser vandt frem, fik det også betydning for skolelærerlitteraturen. I tematisk henseende er den i 1890'erne præget af et opbrud med en mangfoldighed af sociale orienteringsforsøg. Og i genremæssig og stilmæssig henseende ser man andre former ved siden af den prosa-realistiske skrivemåde.

I det følgende vil hovedtendenserne i skolelærerlitteraturens udvikling i perioden 1860–1900 blive beskrevet på baggrund af alle de forfatterskaber, som C. A. Thyregods søn Oskar i 1913 i *"Lærerne og Skønlitteraturen"* opregner fra denne periode.

2. Den døende tradition

Omkring 1860, da skolelærerlitteraturen og folkemindeindsamlingen nogenlunde samtidig får deres gennembrud, var landsamfundet ved at skifte karakter. Efter at selvejerbønderne i en menneskealder havde nydt godt af kornsalget til industriegnene i England, kunne de nu klart give udtryk for deres frigørelse fra den gamle tids patriarkalske herrevælde. De efterlignede landsamfundets overklasse, byggede statelige, grundmurede gårde, der nok kunne indgyde den stadig talrigere skare af landarbejdere respekt, og førte sig frem som patriarker og lokalpatroner på deres små herresæder. — Mellem landsbyerne og gennem marker, heder og skove bebudede togfløjter imidlertid, at den patriarkalske naturaløkonomis dage var talte. Vareproduktionen og eksporten af korn krævede en udbygning af samfærdselsmidlerne og en opbygning af et sammenhængende transportnet. I 1860'erne og 1870'erne skabtes dette net af veje, jernbaner og dampskibsruter. I litteraturen signalerede strømmen af 'historiske' romaner, at historien nu var blevet til at se og føle på, og udtørringen af den gamle, mundtlige fortælle-'traditions' kildevæld angav, at denne tradition ikke kunne holde stand over for historien, at den var på vej til at blive *folkeminder*.

Når traditionen var ved at dø ud, var det fordi den ikke længere havde noget socialt grundlag og ikke nogen bevidsthedsmæssig funktion. Når den endnu levede helt op til år 1900 (og senere), var det fordi landsbyfællesskabets traditioner og hoveriets pinsler endnu var i frisk *erindring* hos nogle af de ældre, og fordi voldelig og tvangsmæssig underkuelse, personlig afhængighed og uudviklede produktionsmetoder stadig var en daglig virkelighed for grupper blandt tyendte og landarbejderne.

Da folkemindeindsamlingen i 1860'erne for alvor tog fart, bestod fortroppen af skolelærere med Evald Tang Kristensen som den imponerende førstekraft. Disse skolelæreres interesse i folkemindeindsamlingen stammede vel til dels fra et reelt barndomsforhold til denne fortælletradition og dens tankeverden, men det afgørende var de samtidige ideologiske brydninger i landsamfundet. Evald Tang Kristensen, Jens Kamp og C. A. Thyregod holdt mestendels en vis afstand til den "politiske Degnetid", til den grundtvigiansk prægede bevidstgørelse blandt selvejerbønderne. Denne holdning var formentlig bestemt af deres tilhørsforhold til de laverestillede grupper på landet, der nok i ord men ikke i gerning blev repræsenteret af venstrebønderne. For disse indsamlere betød folkeminderne – i forskellig grad – en alternativ kilde til bevidstgørelse.

Omvendt stillede en mand som Klaus Berntsen folkemindeindsamlingen i den grundtvigianske Venstre-politiserings tjeneste. I forordet til sine to bind folke-eventyr skriver han, at den mundtlige overlevering af folkeeventyrenes "rige og barnlige Billedsprog" har bevaret "Folkets poetiske Sans" og er "Kilden til, at der nu, og ikke mindst i den danske Bondestand, er opladte Øren og Hjerter for den poetiske Form, under hvilken Undervisningen paa mange Omraader kan meddeles yngre og ældre saavel i Højskolen som i Folke- og Friskolen".

Evald Tang Kristensen er imidlertid et mere pålideligt sandhedsvidne end Berntsen, hvad angår folkeeventyrenes udbredelse, og han påpeger udtrykkeligt, at folkeeventyrene var *mindst* bevarede i den danske bondestand: "Den Ejendommelighed kan jeg ellers ikke noksom understrege, at Gaardmandsklassen ikke i min Tid i nogen synderlig Grad har været Indehaver af vore Folkeminder. Jeg har truffet meget faa af vore Gaardmænd og Gaardkoner, der kunde fortælle noget af nogen væsentlig Betydning, og aldrig en eneste, der var en rigtig dygtig Fortæller; derimod har jeg truffet flere gode og paalidelige Kilder blandt de "tvivlsomme Eksistenser" ". Om højskolernes folkelige brug af folkeminderne nærer Evald Tang Kristensen ikke høje tanker: "De allerfleste Højskoleforstandere har jeg gjort den Erfaring om, at de heller ikke bryder sig videre om det, jeg har gaaet og samlet paa. De taler og synger nok af og til noget om Folkets Maal og Folkets Minder, men jeg har ved mine Besøg paa disse Skoler jævnlig faaet den Opfattelse, at den Tale og Sang ikke bundet ret dybt".

Blandt de kolleger, Evald Tang Kristensen havde glæde af, var en hel del af skolelærerforfatterne. Anton Nielsen, hvis far Lars Nielsen i århundredets første årtier var meddeler for Just Mathias Thiele i

dennes romantiske opsøgning af "folkedigtningen", udgav i 1862 under navnet Arne *Nogle Fortællinger, Sagn og Æventyr indsamlede i Slagelse-Egnen*, og var siden meddeler for Evald Tang Kristensen. Derudover kan nævnes C. A. Thyregod, Knud Skytte, Mads Hansen, Emanuel Henningsen, Jens Skytte, Jeppe Aakjær, Johan Skjoldborg m.fl.

Sammenlignet med den samfundskritik og sanselighed, der lægges for dagen i Evald Tang Kristensens optegnelser, er der imidlertid hos de fleste af kollegerne en sløring eller ligefrem en bekæmpelse af de samfundskritiske pointer og de sanselige elementer.

Jens Skytte udgav i 1895 *Hjemstavnsbilleder. Sagn og Barndoms-minder*. Han fortæller her, at faderen, der var en stovt slægtsbunden selvejerbonde, kun fortalte få eventyr. Det var tyendet og undersiden af almuen, som stod for de mere grovkornede viser og eventyr.

Et eksempel på udtyndingen af traditionen leverer Jens Skytte selv med sin variant af eventyret om *Stærke Hans* i *Hjemstavnsbilleder*. Stærke-Hans-eventyret var overordentlig udbredt og er optegnet i mange og ofte meget forskellige varianter. Typisk bruger Hans sin enorme råstyrke i et opgør med herremænd, præster og andre magthavere. I flere varianter knyttes styrken sammen med en kæmpemæssig vandrestok, der både er kraft- og potenssymbol, og Hans bringer sin styrke i anvendelse i en mangfoldighed af situationer. I nogle varianter fejer han djævlene bort med trækroner, i andre slynger han store sten ind ad herremandens vindue, og i andre igen får kongen at vide, at han lige så godt kan komme til Hans som omvendt, da der er lige langt. Tyve års patning, præster der loves smæk, – og ikke mindst dejlige skove, dejlige slotte og dejlige prinsesser er almindelige ting i de typiske Stærke-Hans-varianter. Hos Jens Skytte er begivenhedsrigdommen imidlertid svundet ind til to magre sider; styrken anvendes ikke i et opgør med magthavere, men fremvises snarere som en kraftdemonstration af den stærke mand i en markedsgøgl, og den sanselighed, som er fremherskende i de andre varianter, er næsten forsvundet her.

Slutningen i Jens Skyttes variant forekommer nærmest at være et forsøg på at udforme eventyret som en forklaring på familiebrugets inddragelse i pengeøkonomien. "Og han drog saa med dem (Kongen og Dronningen) til Kjøbenhavn, og der ovre tjente han saa ustyrtelig mange Penge, saa han af og til kunde sende en køn Klat hjem til hans Familie her i Trelde. – Der var dem af de gamle, der vilde sige, at det skal være den første Oprindelse til Rigdommen her i By". Dog hedder det afsluttende: "Men dét stemmer nok knap".

Jens Skyttes gode ven Mads Hansen beskæftigede sig også med

eventyrtraditionen, men selvom han ligesom Jens Skytte var blandt de få skolelærerforfattere, der ikke var skolelærere, men bønder, så bestod denne beskæftigelse med traditionen i en idealistisk og ahistorisk fordrejning af dennes indhold og funktion. I 1878 skrev han en afhandling med den sigende titel: *Danske Folkeæventyr oplyste især ved Sammenligning med Oldsagnene om Aser og Jætter*. Som grundtvigianer – af den mere højreorienterede retning, som de akademiske præstegrundtvigianere tegnede – forvandler Mads Hansen eventyrenes krasse skildringer af feudale underklassegruppers oprørsforsøg og hedensk-materialistiske naturreligiøsitet til skildringer, der er "mere almenmenneskelige end nogen anden Digtning". Hovedkræfterne i det grundtvigianske univers, som han presser ned over eventyrverdenens helte, trolde, lindorme osv., er "uånd" og "ånd", det "onde" og det "gode", "det ædle Menneskelivs Kamp med Uaanden, der er tegnet for os". I et brev til Evald Tang Kristensen skriver han i 1879: "Skal jeg tage videre fat paa Eventyrene, skulde det være Thor sammenlignet med de stærke Eventyrhelte eller Ydun med bortrøvede Dronninger og Prinsesser".

C. A. Thyregod, der i *Dansk Landbotidende* II, 1867 skrev en afhandling om *Troen paa Trolddom*, skrev en af sine første fortællinger – *Trolddom* – som et angreb på en af folketraditionens mest betydningsfulde tryllebøger – *Cyprianus*. Over for denne bogs seksualitet sættes den pligttro hengivelse til arbejdet, og moralen lyder: "Den eneste trolddom (. .) er en trofast Kvindes Kærlighed".

Mens en forfatter som Emanuel Henningsen – bl.a. i *Skolekammeraterne* (1881) – snarest bruger eventyrtraditionen til at indramme hændelsesforløb og forhold, der er denne tradition fremmede, så ser man C. A. Thyregod igen i fortællingen *Bjergtagen* gå til krig mod sanseligheden i denne tradition.

Hovedfiguren Bjerggaards-Anna er "bjergtagen af" de gamle folkeviser – "og helst saadanne, der handlede om Forgørelser, Bjergtrolde og sligt". Hendes ulykkelige kærlighedshistorie tolker hun ind i denne traditions univers, idet hun giver sin ulykke udtryk med brudstykker fra disse viser. Ligesom hendes mand "helt og holdent er Træl af Sanserne", havde "Sagnverdenens mørke Magter (. .) øvet en vedvarende Tiltrækningskraft paa hende og derved bemestret sig den bedste Del af hendes Sjæl".

I pagt med sit litterære program om en kristelig og sund forædling af almuens forestillingsverden lader Thyregod nu Anna underkaste tyve års lutrende lidelser. Hendes mands "Trældom" over for sanserne deklasserer dem. De må flytte fra gården, og han må som daglejer stille sin arbejdskraft i andres tjeneste. Disse ydre ulykker følges i

Annas indre op af en kamp mellem bindingen til de "mørke, hemmelighedsfulde Kræfter" og "Tanken om en mægtig, personlig Gud, der kræver Tillid og Lydighed". Så kommer hun imidlertid til en gudstjeneste og hører om Herrens kaldelse. Dermed åbner Thyregod for en udfrielse af bindingen til den gamle forestillingsverden, og fortællingen slutter med en strofe af en salme i stedet for et brudstykke af en folkevis. Almue-traditionens indhold var et kors for kaldstanken.

Men selve indoptagelsen af sagn, talemåder, folkeviser osv. i fortællingerne såvel som den forholdsvis fordomsfri optegnelse af det, Evald Tang Kristensen samler under "plumpe historier", viser på den anden side, at der eksisterede forbindelseslinjer fra disse skolelærerforfattere til den mundtlige fortælletradition. Den senere skolelærerforfatter Kappel Bøcker udgav år 1900 samlingen *Eventyr*, men her går forbindelseslinjerne ikke til den mundtlige tradition, men til H. C. Andersen, til Carl Ewald og til den naturmytiske sprogbrug hos den ældre Henrik Pontoppidan. Ved århundredskiftet var den mundtlige fortælletradition for alvor svundet ind til minder, og selve evnen til at mindes, til at skabe sammenhæng i erfaringerne var i tilbagegang over for den teknologiske udvikling, storbydannelsen og hele den voldsomme omdannelse af samfundet. Evald Tang Kristensen slutter sine *Minder og Oplevelser IV*: "Hvad der har skullet bundfælde sig hos mig, er tilegnet ved Læsning. Dermed vil jeg aldeles ikke underkjen- de Betydningen af, hvad der er blevet lært ad mundtlig Vej. Folkets Minder er jo netop tilegnede ad den Vej og ingen anden. Men der er Forskjel paa den gamle Tid og den nye Tid. Forhen var der ikke som nu noget, der virkede nedbrydende paa Hukommelsens Virksomhed. Da var Livet mere indadvendt, nu er det saa forjaget som vel mulig". — Med placeringen af sine "eventyr" i et tidløst, mytisk rum giver Kappel Bøcker udtryk for denne udvikling, samtidig med at han prøver at bekæmpe den.

3. Skolelærerne ere ingen vare. . .

Samtidig med at de grundtvigiansk orienterede folkemindesamlere dræned traditionen for dens hedensk-materialistiske indhold, kom der — fra 1860 — for alvor gang i dræningen af jorder, hedeopdyrking osv. Der var tale om to sider af samme sag. Markedsretningen af landbrugsproduktionen førte til et stadigt behov for at forøge de investerede kapitalers rentabilitet, og dette behov førte til, at stadig mere jord underlagdes den markedsorienterede agerdyrking. De

gamle grænser fra de selvberoende, naturaløkonomiske brugsenheders tid blev sprængt, fordi det — groft sagt — ikke længere var de konkrete behov for mad, tøj o.l., men de abstrakte behov for forøgelse af de investerede pengesummer, der styrede og formede produktionen. Opdyrkningen af den gamle fortælletradition skulle fremhjelpe den omstilling i landbefolkningens tanke- og forestillingsmønstre, som var en forudsætning for en gnidningsløs tilpasning til pengeøkonomien. Eventyrenes grundlæggende sanselighed repareredes bort, og den kristelige, sanseforuægtende grundholdning tolkedes ind. Resultatet blev en folkelighed, der reelt stod for en fremspirende borgerlighed blandt selvejerbønderne og husmandsklassens rydningsmænd. Den enkelte viste gennem drifts- og selvbeherskelse, hvilken vægt han lagde på sin individuelle skæbne i samfundet. Og udgangspunkt såvel som mål for selvbeherskelsen var den økonomiske selvstændighed.

Det var ikke bønderne selv, men landsbylærerne (og præsterne), der forestod denne forvandling af traditionen. Derfor blev afviklingen af de ofte meget håndfaste og uforblommede skildringer endnu mere udpræget. Landsbylærerne var i bogstaveligste forstand moralens vogtere. Læse- og regneundervisningen var selvfølgelig ikke uden betydning, men først og fremmest skulle lærerne med skræmmebilleder, ris og ferle indpode gudsfrygt og selvbeherskelse i børnene. Hertil kom, at landsbylærerne på den ene side — pr. social oprindelse og pr. bierhvervet som smålandbruger — nok var forudbestemt til at indgå i en klassealliance med bønderne, men på den anden side pressedes de til at gøre sig gældende over for bønderne. Af flere — sammenhængende — grunde.

For det første forværredes landsbylærernes sociale og økonomiske forhold i takt med, at bøndernes kornsalg fra o. 1830 til o. 1880 hævede disse op til en herskende klasse i landkommunerne.

For det andet var det bøndernes klassebestemte politik at fastholde lærerne i et trykket underordningsforhold. Mens Højre på mange punkter førte en mere lærervenlig politik, bestræbte Venstre sig på at håndhæve kravet om sparsommelighed i statshusholdningen. For lærerne betød det fortsat vilkårlige — ofte politisk eller religiøst bestemte — ansættelsesforhold, fortsat manglende hensyntagen til hvorlænge de havde været ansat og fortsat store forskelle mellem de enkelte lærerkald.

Og for det tredje tvang truslen om deklassering af lærerstanden, truslen om en forvandling af lærerkaldet til gement lønarbejde, de lærere til at råbe vagt i gevær, hvis forestillingsverden var bundet til bøndernes selvstændigheds- og kaldsideologi gennem flere bånd.

Netop blandt skolelærerforfatterne finder man en række aktive i bestræbelserne på at afværge truslen om proletarisering og fastholde alliancen mellem lærerne og "landbostanden" under lærernes ideologiske ledelse. Det var skolelærerlitteraturens grand old man — C. A. Thyregod — der sammen med to andre grundlagde Danmarks Landsbylærerforening i 1874.

I forlængelse af foreningsarbejdet udgav han anonymt to skrifter: *Bidrag til Belysning af Landsbylærernes Vilkaar* (1875) og *Om Almueskolens Fremtid* (1877). De viser, at de forenede landsbylærere knyttede deres politik til bøndernes klasseinteresser, selvom der samtidig indgik et kraftigt islæt af status-kamp. En statuskamp hvis mål var at afgrænse lærerne som mellemlag fra lønarbejderne, og hvis appelinstant var statsmagten.

I det første skrift, der lader tallene vise, *hvor* slet det står til for landsbylærerne, anfører Thyregod, at fattigdom blandt disse fører til, at nogle "tager ligefrem Daglønnerarbejde". Dette synes lidet værdigt, da lærerembedet er et om ikke religiøst så nationalt kald: "... det tykkes os kun lidet værdigt at anvende Sætningen: "Man tager sine Varer saa billigt, som man kan faa dem!" paa Skolelærerne. De ere nemlig ingen Vare, men en integrerende Del af det danske Folk og vistnok i Almindelighed en saa hæderlig og fædrelandssindet Folkeklasse som nogen.(.). . vi tro, at man helst først maatte se at drage den fulde Nytte af dem, man har, ved at lønne Lærerne saaledes, at de med Lyst, Haab og Mod kunde virke i deres Kald". — Og denne appel henvendes "særligt til Landbostanden, hvis Gjærning det indeværende Aar saa rigeligt har velsignet, at det voxende Velvære atter bringes et godt Skridt fremad. Landsbylærerne ere for den allerstørste Del udgaaet af Landbostanden og staa den nær paa mangfoldige Maader".

Der er således tale om en dobbeltbevægelse. På den ene side fremhæves lærerens særlige kald, på den anden side søges der forbund med landsamfundets arbejdende klasser. Gennem synsvinkel og fortællertype føjes denne dobbelthed ind i skolelærerlitteraturen. Tydeligst hos degnesønnen Anton Nielsen. Fortælleren er alvidende, advarende og belærende såvel over for de handlende personer som over for læseren. Han står lidt uden for det landsamfund, han skildrer. Han kan på denne afstand markere, hvordan han er hævet over dette samfund, samtidig med at han — forbundssøgende — er optaget af dets problemer. Som f.eks. fortællingen *Min Dagbog i Allerup* fra Anton Nielsens *Fra Landet* (1861–63), hvor fortælleren er på et midlertidigt landophold. Efter forskellige oplevelser konkluderer han: "Nu sidder jeg da igjen i mit Værelse i Kjøbenhavn; men mine Tanker ligge endnu paa Landet, thi jeg er, med Tugt at melde, bleven en rigtig Bondeven.

(. .) Skal jeg sige, hvad jeg især ynder hos den sjællandske Bonde, da er det hans Trehjertethed og jævne Væsen, hans Sindsro og Gemytlighed. Kun naar han bemænger sig med Politiken, forekommer han mig mindre elskværdig; men hvem gør vel Politiken elskværdig!"

I hele Anton Nielsens forfatterskab — måske særlig udtalt i de første fortællinger i *Bondeliv* (1867) — trænger fortælleren sig helt frem i billedet, i fortællingen *Smedene fra Fattigmands Færd* (1886) med direkte handlingsafbrydende virkning: "Det er dog underligt, at vi, som fortæller sandfærdige Historier om Menneskers Liv, har saa lidt at fortælle om deres Lykke. Om vi en Gang naar til det Punkt, saa bliver vi pludselig dumme, kejtede eller helt stumme. Enten tier vi rent stille og sætter et Generalpunktum, eller ogsaa farer vi over den lykkelige Tid med en Harefod. — Vi kan kun tænke os to Aarsager. — Enten er det, fordi at Lykken er saa flygtig og kortvarig, eller det er, fordi at den bedste jordiske Lykke slet ikke er til at beskrive. — Vi vil haabe det sidste. — Det var bare denne ene Betragtning, med hvilken vor Skolemesternatur løb af med os. Vi beder om Forladelse og skal aldrig gøre det mere"!

Skolelærerne understreger imidlertid ikke kun deres særstilling og landbosympati gennem fortællertypen, men ogsaa i det, de fortæller. C. A. Thyregod har, ikke overraskende, behandlet skoleforhold og forholdet mellem lærere og bønder i flere fortællinger, bl.a. *Skole-Dorthea*. Peder Jæger har taget emnet op i den humoristiske *Gjenneraahlfæsamling i "Bruggen" om Den nøj Skuellow* (1897). P. C. B. Bondesen har direkte kaldt en bog *Degnekaar* (1896), og Sigurd Lind og Edvard Egeberg har i fortællinger og bøger fra 1890'erne deltaget i denne skolelærernes selv-beskrivelse. Først og fremmest er forholdet mellem læreren (evt. præsten) og det øvrige landsamfund imidlertid blevet behandlet i Folkvar Krag's forfatterskab.

4. Lærere og præster hos Folkvar Krag

Folkvar Krag tilhørte en gammel slægt af lærere og blev ogsaa selv lærer. Hans livshistorie udviser det for landsbylæreren typisk vaklende forhold til de religiøse bevægelser. Først påvirkedes han af "missionens høvding" — Vilhelm Beck —, gled derefter over mod grundtvigianismen for så at glide bort igen.

I hans lille forfatterskab er landsbylæreren og landsbypræstens forhold til landsamfundet hovedemnet. Den første roman — *Fra Kirkelivet* (1886) — introducerer netop læreren som en iagttager.

Hovedfiguren — den nybagte lærer Jørgen Sand — kommer til et "dødt" sogn og præsenteres stående ensomt på Kirkebakken og hengivet til overvejelser over sognets økonomiske og religiøse forhold. I romanens forløb fastholdes denne ophøjet-iagttagende synsvinkel. Samfundsforståelsen og samfundskritikken er bestemt af isolationen i landsamfundet og den rent subjektive erfaringshorisont. Selvom Jørgen Sand således er kritisk over for "fordums Magthavere og den bestaaende Ordning", fordi "Adel og Gejstlighed hver paa sin Vis havde rakt Haand til at kue og fordumme den gamle danske, frie Bondestand", så føler han sig heller ikke fristet til at deltage i de gode bønders kollektive gøren grin med gejstligheden. Han finder sig selv uden for landsamfundet, idet han efter anfægtelser drager til København, og til slut erkender han *hinsides* den sociale nødvendighed og de sociale modsætninger sit kald som præst.

Den mærkbare idealisering af lærer- og præstekaldet har til formål at begrunde og bestyrke en standsbevidst selvfølelse i forhold til de kræfter i landsamfundet, som de spredte og klassemæssigt svage lærere ellers måtte lægge sig opad. Under de dyre ord om Jørgen Sands kompromisløse sandhedssøgen er det ikke vanskeligt at få øje på forløbets mere materielle grundlag: Jørgen Sands sociale flyvetur fra fattig husmandssøn til præst.

Nærmere på virkeligheden om lærernes livsvilkår i 1880'ernes Danmark er fortællingen *Landsbylæreren* i *Fra Lyngens Land* (1891). Her er problemet ikke moralske skrupler og anfægtelser mht. forbliven eller bortdragen fra det døde sogn, og den unge seminarist præsenteres ikke som en ophøjet iagttager, der skuer ud over sognet. Tværtimod gennemstrejfer han sammen med flere konkurrenter alle afkroge i et afsides sogn for at få lærerkaldet. Og med konkurrencen og de håndfaste ansættelsesvilkår må der gives afkald på personlige forkærligheder. Når de missionske sognerådsmedlemmer skal besøges, gælder det om at svøbe eksamensattesten ind i Missionstidende. Når de grundtvigianske sognerådsmedlemmer skal bearbejdes, gælder det om at lægge luft til eksamensvæsenet. Og så fremdeles.

Fortællingen *Minders Magt* i samme bog giver en bredere historisk fremstilling af forholdet mellem læreren og sognet. Handlingen udspilles i landsbyen Egeballe, der er opdelt i en bydel for de fine: præsten, proprietæren, mølleren og herremanden, og en bydel for bønderne og husmændene. Skolelæreren bor også i den fine bydel, men denne tilknytning stammer fra dengang, da han ikke så meget var skolens som "Kirkens og Præstegaardens Tjener". Den indledende beskrivelse af lærersønnens deltagelse i et børneselskab i præstegårdshaven viser klart den sociale forskel og er velegnet til at ramme en pæl

gennem myten om det klasseharmoniserende præstegårdsliv. Reelt holder den bondefødte lærerfamilie sig da også "saa meget som muligt udenfor det fornemme Selskabsliv i Østerbyen".

Handlingsforløbet knyttes udtrykkeligt sammen med det historiske forløb. Udgangspunktet er 1860ernes frembrydende demokratiske bevægelse blandt bønderne. Man følger i et parallelforløb skolelærersønnen Frederiks grundtvigianske aktivitet og husmandssønnen Oles indremissionske virke som kolportør. Vejene mellem disse to skilles i takt med, at der indtil midten af 1870erne "med en næsten amerikansk Hurtighed" sker en tydelig klassesdeling mellem bønder og husmænd.

Gårdmændene forvandles mere og mere til arbejdsgivere. I de nybyggede grundmurede gårde indretter de folkestuer — med en særlig dør. "Der blev et nyt frakkeklædt Folkefærd i Egeballe, nogle brede, temmelig mavede Skikkelser, som kaldte sig "Gaardejere", men også adlød Navnet Proprietær."

Over for dette folkefærd afgrænser tjenestefolkene sig som klasse. De havde på tværs af byens deling "lært at indse, at de var eet Folkefærd med fælles Interesser og Livsvilkaar . . ."; men klasseorganiseringen ytrer sig dog først og fremmest som selskabelig omgang på kroen.

Fra sin ophøjede og moralsk engagerede synsvinkel kan forfatteren ironisere over såvel tjenestefolkenes kroselskabelighed som gårdejernes ønske om yde-dygtig arbejdskraft. Brodden i ironien retter sig først og fremmest mod de gårdejere, der holder skoleforholdene uden for den sociale fremgang: "Mens Egeballerne saaledes udviklede sig og fulgte med Tiden, var der dog et Omraade, hvor de med en forunderlig Forkærlighed holdt fast ved det gamle. Dette var i deres Skolevæsen" — hvor lærerens ældelse og børnetallets fordobling var den eneste forandring! Det er altså lærerens sociale position, der er baggrunden for, at Folkvar Krag på én gang kan skrive en bred, historisk og realistisk fortælling om land- og lærerforhold i perioden 1860—1880 og en subjektiv, moralsk oprørt samfundskritik.

Gennem de to hovedfigurer, skolelærersønnen og husmandssønnen, får Folkvar Krag sin egen indre vaklen mellem grundtvigianisme og indremissionisme uden for sig selv. Hans vaklen slutter med, at han gennem ironien trækker sig tilbage fra den førstnævnte — Frederiks grundtvigianisme. Frederik bliver populær på sit bonde- og folkelighedsevangelium. Han havde "i høj Grad vundet Vesteregeballernes Gunst, thi han talte altid til Bonden og for Bonden". Folkeligheden bliver i denne udgave til en lighed *på trods* af sociale modsætninger: "For vi kaldes jo Bønder, og vi er stolte af at være det! — Der staar i

den sungne Sang, at den danske Bonde er "jævn og ligefrem", ja, det er netop det skønne ved de danske Bønders Liv, at den ene ikke hovmodig søger at hæve sig over den anden – at enten vi er Fyenbo eller Jyde eller Sjællandsfar – ja enten vi er rig eller fattig, Gaardmand eller Tjenestedreng – saa tiltaler vi hverandre med det jævne, broderlige "Du"! – Over for dette optimistiske evangelium stilles så karakteristikken og kritikken af bønderne som herremændenes arvtagere. Fortællingens afsluttende fremhævelse af lærergerningen som en forsonende kraft kan belyses nærmere med den sidste fortælling – *Sognepræst og Sognebørn. En Nutids Fortælling* – som fire år forinden udkom som selvstændig bog.

Denne fortælling indledes *udefra* og *ovenfra* i anden potens. Først i andet kapitel ankommer den kaldede præst til sit sogn og skuer ud over det fra bakkerne. Det første kapitel er formet som en mytisk beskrivelse af forholdet mellem land og by, og da denne beskrivelse er en fortættet præsentation af de forestillingsmønstre, der udfoldes i handlingsforløbet, kan det betale sig at kigge lidt nærmere på den.

København sammenlignes med dronningen i eventyret, de omgivende landskaber og "Villaernes Vrimmel" med hendes smykkede prinsesse. Heroverfor tager de barske og fattige egne vestpå sig ud som den forskudte Askepot. Indholdet i disse sammenligninger fremgår af de karakteriserende metaforer. Forholdet mellem dronningen og prinsessen forbindes i første omgang med sanselighed og åndløs legemlighed. Trafikmidlerne – herunder "Bicycles" og tog "er Beundrings- og Kjærlighedssmilene fra den mægtige Dronning til hendes forkjælede Prinsessebarn". Og "den dybe Alvor er flygtet ud af" prinsessebarnets "Skjønne Legeme": "Den alvorsfulde Eftertanke jages paa Flugt i Selskabstummel, den kjæle Natur kan lulle Manddomskraften i Søvn".

Til denne sanselighed, der ikke er behersket af manddomskraften, forbindes en selv- eller sjælopgivende pengeorientering. Den åndløse uselvstændighed på det erotiske område svarer til den åndløse økonomiske uselvstændighed: "Man er ikke "Bonde", man er heller ikke "Herre" eller "Kjøbenhavner" – man har blot byttet sin gamle, jævne Sjæl bort for en Tjenersjæl og – Drikkepenge".

Heroverfor står så Askepot – landet – som et område, hvor selvet bliver virkeliggjort gennem arbejdsudfoldelse og driftsbeherskelse. Den "ukultiverede Skov" måles aldrig af "Frøkenøjne eller dufter for Dronningenæser". Askepot "er endnu sig selv. Ude hos hende er Stilhed nok til at fange Tanker og langt nok mellem Mennesker til, at man ikke forstyrres af, at andre krydser vore. Og dem, som maa bo der ude, kan det æggende Arbejde med at pløje Hede, sprænge Sten

og trodse Hav, danne til arbejdsivrige Fremskridtsmænd, som, hvis de kommer fra Plov til Pen, fra Askepot til Prinsessen, bliver Banebrydere i større eller mindre Kredse, i jævner eller højere Forhold —”.

Kernen i dette tankemønster af modsætninger mellem by og land, kultur og natur, pengeudfoldelse og arbejdsudfoldelse, driftsudfoldelse og askese er forestillingen om et *indre kald*, og dermed lægger Folkvar Krag sig i forlængelse af Thyregods belysning af landsbylærernes sociale vilkår: lærerarbejdet ”ere ingen Vare”, som kan afhændes og byttes bort for drikkepenge. Det er et helligt kald, og kaldet er fra Guds hånd nedlagt i menneskets indre.

I bogens følgende kapitler sætter Folkvar Krag denne forestillingsverden i bevægelse gennem de episoder, pastor Iver kommer ud for med sognebørnene. Man finder her den karakteristiske dobbelthed, hvor fortælleren på den ene side har et klart blik for den sociale modsætning mellem de velstillede gårdmænd og de ringere-stillede, der lever under eksistensminimum, mens han på den anden side i sin herpå følgende samfundskritik finder sine værdier i det afkald, der er en følge af de kritisable forhold. Samfundskritikkens pointe er snarere, at gårdmændene er for ”mavede” end at sognets småfolk er for udhungrede.

Dette tankemønster, som mere intenst udmøntedes hos den samtidige Henrik Pontoppidan, træder særlig frem i præstens sammenstød med møllerens Frans Vind, der fremstilles som inkarnationen af en Bonde og Gårdmand. Allerede tidligt får præsten en fornemmelse af, at denne finder, at bøndernes penge i den grad ”har mange Steder Ærende i vor Tid”, at der ikke kan være råd til at holde den fattige tjenestedreng i skole. Over for denne gårdmandspåholdenhed står daglejernes fattigdom. Daglejerskæbnen indeholder her typisk den påtvungne afholdenhed og fristelsen til at gå over til tøjlesløst forbrug: ”I dette Hus havde oprindelig boet en Daglejer, en af den Slags, som i Tyverne er friske, kraveklædte Ungkarle, i Trediveerne sløve, pjaltede Arbejdsmaskiner, der lægger deres Ungdoms Kraft i Tørvemoser og — Brændevinsflasken”. Til syvende og sidst er følgen af denne dobbelthed en lovprisning af afkald og en kritik, der i samme grad retter sig mod daglejernes drukkenskab og den ”bugnende Fylde” på bøndernes Juleborde. Dette kommer især frem i skildringerne af den fattige Per, der støtter Frans Vind i hans politiseren for lidt flæsk og sylte og samme Pers sultne jagt på bollerne i det fælles grødfad: ”Saamænd! Vi stanger alle efter Boller i Livets gjækkende Suppefad — nøjsomme Per, der var optagen af at stange i Møllerens!”

Også præsten falder på plads i dette mønster. Da han kommer til sognet, vakler han lidt mellem forslugenhed og opofrelse: ”Et Par

Sidetanker bredte sig et Øjeblik over Pastor Ivers Sjæl: en ikke ubehagelig Forstaaelse af, hvad det vilde sige at forsage og korses for at bære Evangeliet frem, og — en Smule Foragt for dem, der sad i "et Smørhul" og "vidnede" ". Men han befæstes så meget i sin tro på oplyser-kaldet som det harmoniserende svar på de oplevede "Disharmonier paa Landet", at forfatteren i kursiv lader ham forkynde: "— den Stand eller det Parti i Folket, der opdrager den bedste Ungdom, den vil Fremtiden tilhøre". Sammen med rigsdagsmanden Jens Sørensen opretter han en skole med vægten på *Selvarbejde* og *Selvoplysning* over for hvilken de tøjlesløse legestuer står som den negative modsætning. Romanen slutter således med, at pastor Iver holder en begravelsestale for en lidt for grådig karl, der efter en legestue-aften falder ned i en brønd — "midtjyske Brønde er ofte overmaade dybe".

Under de individuelle behov, der har været bestemmende for, hvordan forfatteren i billedsprog og handlingsgang fremlægger sine værdier og forklaringer, aner man imidlertid også mere utvetydigt sociale hensigter og mål. Det er ikke kun idealisme, håbet om klasseudjævning og landbrugernes vel, der ligger den pædagogiske præst på sinde. På et snævert plan er der tale om en noget stærkere appel end Thyregods om, at bønderne skal lønne lærere og præster ordentligt. På et bredere plan ligger der bag skoleoprettelsen et ønske om, at den nærliggende klassealliance mellem bønder og lærere sker på de kaldede læreres vilkår. Dette træder frem i den handlingsstreng, der er knyttet til pastor Ivers forelskelse i den moderate, godgørende rigsdagsbondes datter. Kærlighedsforbindelsen mellem disse er et sammentrængt billede på en alliance mellem lærere, præster og toppen af gårdejerklassen.

Grundtvigianismen og tidens strøm

1. Bondetid og folkeånd

Når selv et så kritisk forfatterskab som Folkvar Krag's toner ud i en bekræftelse af de eksisterende forhold under dække af en tiltro til, at oplysningen vil bøde på de værste vildskud, og når skolelærerlitteraturen generelt ikke så meget havde lærere, men derimod bønder, husmænd og tyende som emne, er det et udtryk for, i hvor høj grad selvejerbønderne satte rammerne for de sociale ideer og forventninger.

Den vægt, hvormed især selvejerbønderne kunne fremhæve sig som landets marv og kerne, stammede fra årtiers indtægtgivende korn-eksport til England. Den økonomiske velstand skabte en stærk klasse af bønder, der både indadtil og udadtil med størst umiddelbar rimelighed kunne udnævne sig selv til udgangspunkt for et klasseløst samfund. Bl.a. N. F. S. Grundtvig formulerede det sådan, at udbredelsen af selvejendom til den arbejdende (land)befolkning var det folkelige alternativ til adelsvælde, gejstlighedsvælde og ikke mindst det i England synlige fabriksvælde, hvor der var skabt et umyndiggjort proletariat. Dette alternativ forekom bønderne at være troværdigt, og for husmændene og længere ned i landsamfundets sociale lag var dette alternativ den eneste dennesidige mulighed for et bedre liv.

Forestillingerne om frihed og lighed *måtte* således udformes efter bøndernes forbillede. Dels fordi der endnu ikke var en byarbejderklasse af betydning, dels fordi bønderne politisk og ideologisk stod så stærkt som de gjorde. Skønt husmændene og de jordløse landarbejdere ikke nød godt af den brødfordyrende bondetid, var bønderne den eneste klasse, de kunne orientere sig efter.

Og set den anden vej: Selvejerbønderne kunne med stigende vægt i de første par årtier efter junigrundloven 1849 fremstille deres klassekamp som en kamp for et klasseløst samfund og deres klasseinteresser som folkelige interesser. De gode konjunkturer for kornsalg oplevedes som en gave ovenfra, der sikrede de arbejdende ejendomsret til gård og jorder samt et overskud til kulturel udvikling. Tilsyneladende afværgedes den kapitalistiske udviklings almindelige tendens til at fjerne den arbejdende befolkning fra arbejdspladserne — i dette tilfælde gårdene.

Grundtvig gav en formulering af denne situation, som faldt i de bønders smag, hvis tankegang endnu var religiøst præget. Gud sendte Himmelglæden ned til Jorden. Den økonomiske vækst blev opfattet som en jordens vækst op i Himlen. Det var ikke konjunkturerne, men folkeånden, der var drivkraften i denne vækst, og som resultat af folkeåndens udfoldelse forudsås et folkeligt "Gyldenår", en ophævelse af alle magtrelationer.

De tørre tal viser, at de grundtvigianske eller bare optimistiske bønders forestillinger om folke-*ligheden* ikke svarede til de faktiske forhold. For bøndernes vedkommende var optimismen velbegrundet, men det var lige så velbegrundet, at den fattigere del af landbefolkningen lod den indremissionske helvedsforkyndelse hente sin inspiration i de fattiggårde, der allerede i 1860'erne var udbredt over hele landet.

Men ligesom bøndernes klassebestemte interesse i at kalde deres

interesser folkelige ikke ændredes ved de synlige eksempler på ulighed, således gjaldt det også for de lavere landbogrupper, at det eneste modbillede til fattiggårdenes skærsild var den individuelle frelse. I det små gjaldt det om at bevare sognefællernes agtelse, i det større var målet at opnå selvejerens uafhængighed og tryghed.

Selve samfundsopbygningen, parret med selvejerbøndernes enorme klassemæssige og kulturelle opdrift fra århundredets midte, beherskede således de grundlæggende forestillingsmuligheder helt ned i de mest underkuede dele af landbefolkningen. Omvendt var bøndernes forståelige tiltro til folkeåndens fremadskridende virksomhed ensbetydende med stor politisk-ideologisk styrke over for de øvrige grene af borgerskabet.

En stor del af skolelærerforfatterne var tilknyttet de grundtvigianske (valg-)menigheder, friskoler og ikke mindst højskolerne, der fra midten af 1860erne over det meste af landet voksede op som imponerende og overbevisende tegn på det folkelige Gyldenårs nært forestående komme. Derfor giver deres fortællinger og romaner førstehånds indtryk af de tanker og følelser, som prægede livet i bøndernes selvorganiserede modkultur.

2. Folket, familien og klasserne

Anton Nielsen, der som den første skolelærer skrev "fra landet", var også den første, der skrev om højskolernes indtog i landsognene. Mads Hansen, der i øvrigt var en af de få skolelærerforfattere, der ikke var lærer, men regulær bonde, havde allerede i 1850erne oprettet sang- og skytteforeninger i Vester-Skjerninge på Fyn, grundtvigianismens højborg. I 1860erne kom han i forbindelse med Anton Nielsen og fik ham overtalt til at blive højskoleforstander på en højskole, de sammen skulle oprette i Vester-Skjerninge. I forvejen havde Anton Nielsen lært højskolen at kende på en af de store højskoler, Vallekilde, og med to fortællinger bidrog Anton Nielsen selv til, at kendskabet til højskolebevægelsen bredtes vidt omkring.

Om Hans, der kom paa Høiskolen (1867) og *Om Karen, der kom paa Høiskolen* (1868) udkom i flere oplag, og især den første kan opfattes som en strømpil for højskolebevægelsens tankeverden. Fortællingens opbygning viser hen til markedet som den store giver, optimismens grundlag. Første afsnit hedder "Hvordan Hans var", andet afsnit hedder "Hvordan Hans blev", og den vare, som forvandler Hans fra en dvask, dum og klodset fyr uden pigetække til en opvakt,

bevidst og selvsikker fyr *med* pigetække, er højskolen. Sælgeren af varen er højskolelæreren, som Hans en dag kommer til at tale med, og køberen er ikke bare Hans, men alle læsere. Den sødladne og indsmigrende stemmeføring i hele Anton Nielsens forfatterskab virker sammen med de indflettede skolemesterbetragtninger som et typisk sælgertonefald, og man forstår en Henrik Pontoppidans beskrivelse af de grundtvigianske ideologer som grosserere i religiøsitet.

Inden for disse markedsbestemte rammer i fortællingen trives imidlertid et anderledes højtideligt tonefald. Mod slutningen på fortællingen og højskoleopholdet holder højskolelæreren en tale, hvor der manes til religiøs og national vækkelse, og bæreren af denne vækkelse fremstilles som intet mindre end en bibelsk sædemand, der slutter forbindelse mellem Guds nåde og den øvrige befolkning: "Haver nogen et Embede, da vare han derpaa, efter den Formue som Gud giver", siger atter Skriften. Der er jo ingen af Jer, som har det, man plejer at kalde Embede, men jeg mener, at dette Ord betyder ethvert Kald af Gud, og paa den Maade har I jo alle et Embede, en Bestemmelse, og den er jo for de Allerfleste at være Agerdyrker. Ethvert Kald af Gud er naturligvis hæderligt, men i mine Øine er Bondens Kald et af de bedste. Han staaer ligesom Naturen, og derved ogsaa Gud nærmere end Andre, og det er igjennem hans Hænder, at Gud uddeler sin Velsignelse af Føde og Klæder til Alle; derfor maa hans Øine i Særdeleshed vogte paa Herren".

Denne fremstilling af bondearbejdet som en kultisk, religiøs handling er nok det bedste udgangspunkt, man kan finde i skolelærerlitteraturen, for en beskrivelse af grundlaget for bøndernes klasseorganisering.

Allerede de pietistiske vækkelser fra 1800-tallets begyndelse havde introduceret tanken om det verdslige arbejde som et kald. Tanken om at Gud havde kaldet det enkelte menneske til at virke som bonde, håndværker osv., og tanken om, at arbejdsomhed og troskab i dette virke derfor var en hellig pligt, var ikke ny omkring 1800. I 1730erne bredte en pietistisk vækkelsesbølge sig i byerne, og for en tid opfangedes de oprørske tendenser i denne gennem pietismens ophøjelse til statsreligion. Men på landet, hvor den traditionelle knægtelse og udbytning levede videre som før — blot intensiveret efter stavnsbåndets indførelse i samme periode — forelå der ikke en situation, der disponerede "almuen" for denne personlighedsreligiøsitet. Denne situation forelå først, da landboreformerne i slutningen af 1700-tallet havde forvandlet hovbønderne til selvejere, tiendeyderne til markedsproducenter. Til isolationen efter landsbyfællesskabets opløsning og livet på de udflyttede gårde var kaldstanken på flere måder et rimeligt

af
og
og
er
sk
af
ves
på
for
ne
der
ng:
om
let,
der
en
cer.
er
ved
, at
naa
giøs
rer-
rga-
ivde
om
nde,
ette
erne
tid
øjel-
e og
bån-
, der
enne
allet
eds-
ig og
religt

og anvendeligt svar.

Når arbejdet ikke bare var en ubehagelig social nødvendighed, men en hellig pligt, så var der ikke langt til at opfatte det som en kultisk handling, hvor grænserne mellem selvet og omverdenen, mellem det dennesidige og det hinsidige, blev overskredet. Og karakteren af selvejerbondens arbejde lettede dette skridt. Arbejdet var for ham en selvudfoldelse. Han forestod hvert enkelt trin i arbejdsprocessen, og denne ubrudte sammenhæng fra arbejdets begyndelse til arbejdets afslutning bevirkede, at arbejdsresultatet var bondens selvudtryk. Og når dette selvudtryk samtidig opfattedes som frugten af en religiøs proces — arbejdet som et kald — var det nærliggende at betragte bondearbejdet som en kult hinsides alle socialøkonomiske begrundelser.

I århundredets første årtier, hvor selvejerbønderne først skulle til at omstille sig til privat produktion for et marked, indrettedes hele tilværelsen — for de vakttes vedkommende — efter de pietistiske salighedsvilkår. Selvoplevelsen, frelsen, arbejdskulten var målrettet efter de religiøse normer, og var bundet til det enkelte individ, den enkelte familie eller i det højeste den gudelige forsamlings familiære intimitet.

I 1830erne begyndte den økonomiske fremgang. Denne fulgtes i de følgende årtier op af mere faste transportmuligheder og regelmæssige markedsforbindelser. Når bønderne skulle foretage beregninger over landbrugsmarkedets muligheder, skete det ikke i en konfliktfyldt, men en stabil sammenhæng. De kunne nu tillade sig at tage lettere på den strenge kaldsmoral, der i 1800-tallets første årtier havde hjulpet dem til at holde stand i de skrøbelige pengeforhold og markedsforhold. Denne mildnelse, der gav sig udslag i, at de lagde stadig større vægt på at leve som mennesker slet og ret, satte dem samtidig i stand til at samles om fælles, menneskelige interesser. At samle sig som 'folk'.

Som grundtvigianerne formulerede det, var det nødvendigt at blive menneske, før man kunne blive kristen. Den gamle 'lovforkyndelses' strenge salighedsvilkår, tog de optimistiske og velstillede bønder afstand fra. De mildere salighedsvilkår øgede spillerummet for en kultisk tilværelsesopfattelse og udvidede mulighederne for, at bønderne kunne samles om jordiske interesser.

For grundtvigianerne var Gud ikke en fjern straffende magt, og det menneskelige liv var ikke adskilt fra det himmelske ved en afgrundsdyb kløft. Tværtimod stod Gud i kontakt med det jordiske, og de mål, han havde stillet op for den historiske udvikling på jorden, lovede en stadig folkelig vækst med "formælingen" mellem det jordiske og

det himmelske, menighed og Gud som slutpunkt. Men formælingen eksisterede allerede i de sakramentale handlinger "ved badet og bordet" dvs. dåben og nadveren, som efter Grundtvigs opfattelse var troens og kirkens grund.

Bønderne kunne føle sig hjemme i Grundtvigs ord om, at de kultiske-sakramentale handlinger og det "levende ord", trosbekendelsen, er kernen i det religiøse liv. Ikke nødvendigvis fordi de støttede, endsige kendte, Grundtvigs teologiske begrundelser, men fordi de genkendte de kultiske træk fra det daglige arbejde. I den almindelige sociale fremgang kunne de se et bevis for, at det ikke var den enkelte, der pludselig omvendtes til frelse, men hele folket (af bønder), der i stadig vækst nærmede sig det himmelske liv. Den enkelte var bestemt gennem sit tilhørsforhold til folket, og folket havde i fællesskab et historisk kald at varetage. Gennem forvandlingen af det individuelle kald til et folkeligt, fælles kald var vejen åbnet for en målrettet klassemæssig aktivitet, og gennem friskolernes og de "historisk-poethiske" højskolars mangfoldighed af historieforedrag forkyndtes denne oplevelse af folkets eller bøndernes historiske kald daglig for bondeungdommen. Danmark blev — som det er tydeligt at se i *Om Hans* . . . — opfattet som ét stort familiebrug, menighedsfællesskabet blev en forstørret udfoldelse af den enkelte bondes kultiske samliv med redskaberne, kreaturerne og jorden, og forberedelsen til folkets guddommeliggørelse skete i højskolernes folkelige arbejde med det familielignende forhold mellem lærere og elever.

Denne forestillingsmåde rejser nogle afgørende spørgsmål. Hvilke muligheder havde selvejerbønderne overhovedet for at organisere sig som klasse, i hvilken forstand havde de overhovedet *fælles*, klassemæssige interesser?

Bøndernes uafhængighedsdyrkelse havde sin objektive baggrund i, at bønderne faktisk levede spredt. De arbejdede på *relativt* små brug, hvor hver familie for sig udgjorde den bærende samfundsdannelse, og hvor arbejdsdeling og økonomiske relationer var begrænset til husbondens, madmorens, børnenes og evt. nogle få tjenestefolks snævre og til dels selvforsynende kreds. De godt 75000 gårdmandsbrug i Danmark lå ikke i nogen synderlig indbyrdes konkurrence, men var på den anden side ikke knyttet sammen af objektivt bestemte kollektive interesser, hverken mht. ejendom eller arbejde. Bøndernes oplevelse af sig selv som klasse udsprang ikke af indbyrdes afhængighed og et egentligt fællesskab, men blev fremtvunget af modsætningsforholdet til godsejerkapital og handelskapital. Denne klasseoplevelse bestod altså i en erkendelse af *ligheden* mellem de enkelte selvejerbønders livsvilkår, interesser og modstandere, — ikke i et fundamen-

talt gensidighedsforhold og fællesskab.

Da denne erkendelse blev fremtvunget; da bønderne blev klare over, at de måtte organisere sig som klasse, var erfaringerne fra familiebrugets opdragelses-, kærligheds-, og arbejdsfællesskab de eneste erfaringer, de havde at trække på. Familiesolidariteten var den eneste form for klassesolidaritet, de overhovedet *kunne* mobilisere, for så vidt målet var at bevare ejendommen som arbejdsplads for en familie med tyende. Og det var lige præcis den slags erfaringer og den slags solidaritet, der var skelettet i det kulturelle system af friskoler, højskoler, valgmenigheder, forsamlingshuse osv.

Familielivet blev den vinkel, hvorfra de kræfter, der truede selvejer-idyllen, og de kræfter, der befæstede selvstændigheden blev betragtet. By-eksistensen, handelskapitalen, den privilegerede godsejerklasse, det klassisk dannede lag af embedsmænd og senere arbejderklassen blev bragt på en fællesnævner af træk som uægteskabelig seksualitet, rodløst liv, fjernhed fra det legemlige arbejde osv.

Omvendt betød dette familiecentrerede univers, at de grundtvigianske ideologer kunne skabe sig illusioner om, at klasse modsætningerne kunne afløses af almindelig forbrødring. Det ser man f.eks. i Anton Nielsens fortælling *Den ny Adel* fra samlingen *Livet paa Landet* (1871). Grevesønnen Ferdinand keder sig i herregårdslivets privilegerede ensomhed og taler med sin mor om sin higen efter at deltage i folkets "hyggelige Samliv" – "de vilde jo dog saa gerne have os med", – en higen der ikke har en omvæltning, men en hensmuldring af den gamle adels herregårde som mål. De "er dømt af Folkets Aand".

Ferdinand kommer i kontakt med en gårdmandssøn og provstens søn og datter. Gårdmandssønnen opfordrer Ferdinand til at tage på højskole for at lære at omgås bønder, og Ferdinand erklærer, at han "er født til at leve i Broderskab med hele det danske Folk", der dog i grunden er "af en Stand". Fortællingen slutter med huslig lykke og fortrolighed mellem den folkelige greve og bonde-adlen.

Sådanne løfterige visioner hos bøndernes ideologer har dog næppe fundet grobund hos bønderne, der jo havde deres mere nøgterne klasseinteresser at tage hensyn til. Men selve familiemodellen og dens følelsesmæssige opladning har haft fodfæste også i bøndernes kredse. Den forædlede seksualitet i det folkelige "samliv" overlejrerede og sammenkittede bøndernes fælles kamp for at befæste den private selvejendoms tryghed. Friskolelæreren Morten Jensens *En Markedsdag paa Morsø* (1869) er illustrativ i så henseende. Denne lille montage af scenerier fra højskoleungdommens fællesskab er næsten gennemført holdt i et billedsprog hentet fra det intime familieliv.

Handlingen sættes i gang af valget mellem markedsdagen og

"Glædesdagen" ved højskolens afslutningshøjtidelighed. Selvom en af de ældre bønder frygter, at højskoleungdommens kædedanse, fællessang og øvrige samliv fører "en hel Del Kjæresteri" med sig, så stilles der et klart modsætningsforhold op mellem markedsgæsternes dyriske sanselighed og højskoleungdommens forædlede samliv. Denne fortættede stemning under fællessangen beskrives i religiøse vendinger: "Himmellysets uadskillelige Straaler kyssede Hjærtedybet og berørte Strængene, saa der gik en mild Sødhed derigjennem, der tabte sig i hellig Følelse". Som kontrast hertil fremkalder et par fulde markedsgæster for hjemadgående en direkte satanisk stemning: "Før havde Pigerne set Guds venlige Engle stige paa Kjærlighedsstraalerne mellem Himmel og Jord. Men nu saa de Helvedes Ildaander danse paa de svovlede Brændevinsflammer".

Det er altså tydeligt, at det grundtvigianske frisind og det mildere syn på driftsudfoldelse og overhovedet menneskelig udfoldelse havde sine grænser, uden for hvilke den direkte, materielle sanselighed stadig var et tabu-område. "Livsfolkets" afgrænsning fra "Dødbiderne" eller med en anden grundtvigiansk formulering: skellet mellem aser og materialistiske jætter var ikke så absolut som pietisternes skel mellem Den lille Flok og Verdens Børn; men der var et skel og dets psykologiske baggrund var beslægtet med den forskydning af egne tilbøjeligheder som var en af faktorerne bag pietisternes "dømmesyge". Den egne seksualitet blev fortrængt og genopstod i fremmed skikkelse som en kvalitet ved det klassemæssigt bestemte fjendebillede. Markedsgæsterne hos Morten Jensen, kræmmeren Besser i Zakarias Nielsens *Nye Tider* (1881), socialisterne i Zakarias Nielsens *Maagen* (1889), den internationale handelsstand i Anton Nielsens *Johanne* (fra *Fattigmands Færd II* (1886)), – alle disse skikkelser er eksempler på, at det klassemæssige modsætningsforhold gennem den seksualitetsdimension, de forbindes med, falder ind i det beskrevne psykologiske mønster.

Men denne psykologi var effektiv, for så vidt den sublimerede seksualitet i de grundtvigianske kredses samhørsfølelser faktisk styrkede disse. Da der efterhånden kom rivninger i "familien" forvandlede denne psykologi imidlertid til et reservat midt i en jaget og problematisk tid. Blandt de mange skolelærere, der skrev julefortællinger, finder man således senerehen Morten Jensen med *Julegave for Børn* (1880), *Julegrønt* (1893) og *Julefryd* (1896).

Skolelærerforfatteren og højskoleforstanderen Grønvald Nielsen skriver i sin *Minder fra min Barndom og Ungdom* (1923): "Ude på landet var der i de tider langt mellem juletræerne. Hos bønderfolk tændtes ingen, og de var sjældne også i præstegårdene. (Dvs. i

af 1860erne, v.a.). Nu lyser de jo op i mange hjem, pyntes i skole, foredrags-, ungdoms-, gymnastik- og afholdsforeninger. Ja, selv andelsmejerier holder juletræer for interessenterne". Juledyrkelsen lå på grænsen mellem ømhedsfølelserne for det folkelige samliv og behovet for at finde et intimt fristed midt i de stadig skarpere sociale modsætningsforhold under landbrugskrisen i 1880erne og industrialiseringens og husmandsbevægelsens gennembrud i slutningen af 1890erne. Begrænsningerne for den klasseorganisering og folkelighed, der ikke hviler på materielle, kollektive interesser, men sammenkittende følelsesrelationer kommer tydeligt frem i familiejulens rolle som instrument for klasseforsoningen. Edvard Egebergs *Der er et yndigt Land fra Helligt og Søgt* (1894) kan nævnes som eksempel på skolelærerlitteraturens egne afdækninger af den klassemæssige undertrykkelse og ulighed under forsøgene på at puste nyt liv i tanken om "vort lille, skønne Land, vort elskede Fædreland, gamle Danmark, det frugtbare, det kornrige, hvor Freden blomstrer, hvor ingen led Sult eller Nød, men hvor Kærligheden og Gæmildheden boede i Borg som i Hytte". Mens borgerskabet af grossererere, embedsmænd og store bønder kan køre i kane med hermelinskabeklædte fruer og sidde "med alle et velforsynet Bondespiskammers gode Sager i Rullepølse, Flæsk, Sylt, Medisterpølse, osv." og ræbe "af Overmættelse", er den udslidte Jens Snedker uden mad, uden arbejde og uden familiehygge. "Hjemmet var ham ikke længere et helligt Sted, en Kirke, som det havde været ham i de første Aar; nu var det nærmest blevet et Sted, hvor Vanen og Trangen til Tag over Hovedet drev ham hen om Aftenen efter endt Arbejde".

Skolelærerforfatterne kunne i mere rendyrket form end bønderne selv fremstille familiefølelserne som samlingsinstrument for de spredt levende bønder. En grund hertil var, at skolelærerfamilien udgjorde et mere selvgyldigt, følelsesfuldt rum end gårdmandsfamilien, hvor børnene mere fungerede som arbejdskraft end som kompensation for samfundslivets trængsler. Men, som Egeberg-citaterne viser, muliggjorde afstanden fra skolelæreren til "de Satans Bønder" også at realiteter bag idealerne kunne afdækkes. Hvorom alting er: bøndernes folkelige klasseorganisering på familiefølelsernes hellige grundlag var endnu i 1880erne fantastisk effektiv. Den bidrog, i sammenhæng med den lave industrialiserings- og urbaniseringsgrad i datidens Danmark, til, at Danmarks integration i det kapitalistiske verdensmarked fandt sted under ledelse af et stort og selvbevidst småborgerskab.

3. Mellem bondearbejde og folkeligt arbejde

Folkelighedens klassekarakter og dens sammenhæng med den frem-marcherende bondeklasses interesser var ikke altid erkendt af bønder-nes ideologer blandt præster og lærere. Flere gange forsøgte de at ”hugge hul på den tykke kinesiske mur mellem hovedstadens ungdom og folkehøjskolen” – som Grønvald Nielsen skriver i sin *Minder fra 43 år i Folkehøjskolen* (1927). Københavns Højskoleforening, der opret-tes i 1878, samlede hovedsagelig tidligere elever fra landhøjskolerne. F. F. Falkenstjerne, der bl.a. sammen med Grønvald Nielsen forsøgte sig med Københavns Højskole fra 1880, havde heller ikke held med sit idealistiske initiativ. Også Morten Pontoppidan måtte se sit forsøg slå fejl i 1890erne. Først Borups Højskole fra midten 1890erne – der tog hensyn til de særlige sociale og klassemæssige forhold i storbyen – havde en vis succes.

Byarbejdernes erfaringer fra lejekasernerne på ’Broerne’ og deres erfaringer med mere utvetydigt *sociale* arbejdsrelationer end de *personlige* arbejdsrelationer mellem husbond og folkehold, som dominerede i landbruget, lå for langt fra familiebrugenens ”hjertelige erfaringer” til, at højskoleforkyndelsen kunne slå an.

Men også på landet blev det efterhånden sådan, at indføjningen i bondesamfundets fællesskab blev mere problemfyldt, mindre selv-følgelig. Markedsintegrationen og den kulturelle selvstændiggørelse skabte efterhånden et samfundslag, der havde bevæget sig bort fra bondearbejdet og over i mere funktionærlignende beskæftigelser: brugsuddelere, mejeribestyrere, landmålere, sparekassebestyrere og – ikke at forglemme – landsby-, høj-, fri- og efterskolelærere.

Et aspekt i denne standsomskiftning – som det hed i 70ernes og 80ernes skoledebat – var, at de normer og værdier, som forklarede og retfærdiggjorde den enkeltes indføjning i samfundet, fik et ændret indhold. De fungerede i nye, anderledes sociale sammenhænge. Mens ’kaldet’ f.eks. i Anton Nielsens version er en given størrelse, hvor specielt bondens kald er en så selvfølgelig og værdifuld livsgerning, at Hans efter hjemkomsten ikke kunne drømme om at blive andet end bonde, er det hos Grønvald Nielsen mere problemfyldt. Han fortæller i sine barndomserindringer om det feberagtige i sin søgen efter et bestemt ”livsmål”, og hans to små bøger, der helt ned i detaljer som vittigheder og øgenavne gengiver selvbiografisk stof, har denne søgen som emne.

Grønvald Nielsens bestræbelse på at føre ”højskoletanken” ud i livet i Københavns arbejderkvarterer betegner et forsøg på at fastholde dennes angivelige mål. Samtidig er forsøget et udtryk for forskydnin-gen i ’kaldstanken’. I sine højskoleerindringer udbryder han efter en

lovprisning af det danske socialdemokrati: "Hvilket rigt liv vilde der ikke kunne udfolde sig i vort land, hvis den grundtvigske højskole og arbejderne rigtig kunde finde hinanden!" — men hans to romaner fra Københavner-perioden i 1880'ernes første år røber, at baggrunden for disse forhåbninger er en tidstypisk usikkerhed og tvivl mht. at finde såvel "folket" som "kaldet".

De Udviklede (1884) indeholder en kritik af det "udviklede", selvbekræftende grundtvigianske "livsfolk" — på grundtvigiansk grundlag. Den benævner ironisk, men dog ikke afstandtagende bønderne som folket. Den for højt udviklede Jakob, der plages af den grusomme tanke om måske at ende som husmand, og som gennem en svogers fejlslagne pengespekulation i byen faktisk oplever deklasseringen som en mulighed, tænker således på et mere optimistisk tidspunkt, at det at være bonde, bonde af den første slags, er målet for hans stræben efter et kald. — "I skolen lød Mads Hansens

'Jeg er en simpel bondemand

og jævn og ligefræm',"

og Peter Bøgh havde mange gange malet bondens lod som den frieste og lykkeligste i samfundet. Bonden var egentlig: *folket*; det forstod Jakob. At blive bonde betød jo for ham at arve den store gård og komme til at sidde gældfrit i den, en omstændighed, som ikke lidet bidrog til at kaste glans over idealet". Mere nøgternt hedder det imidlertid i en forfatterkommentar: "Det falder brydsomt for mange unge at finde sin livsgjerning. Vor tid, hvor oplysningen, der tidligere var en særejendom for en lille begunstiget samfundsklasse, men nu så velsignet kaster sine oplivende og varmende stråler ud over det hele folk og når ind til selv den simpleste hytte, har mange flere søgende, uklare unge mennesker, end den trange tid, da bonden stampede i uvidenhedens tunge trædemølle. Jo mere øjet åbnes for livets mangfoldighed, des vanskeligere for den enkelte at finde sin rette plads".

Emnet for Grønvald Nielsens første lille bog — *Fra en fynsk Landsby* (1883) — er de problemer, der rejser sig for kaldstilegnelsen, når opdragelse og normindlæring ikke udelukkende finder sted i forbindelse med det konkrete arbejde på slægtsgården, men oplever en delvis selvstændiggørelse i fri- og højskoleundervisningen — uanset det nære forhold mellem skole og hjem netop var baggrunden for denne undervisnings særtræk.

Fortællingen tager sin begyndelse i et frikvarter i friskolen, hvortil gårdejeren Hans Jensen bringer sin syvårige søn. Barndomslivets og opdragelsens spaltning i to delvis selvstændige områder danner grundlaget for heltens efterfølgende vanskeligheder med at bringe selv-

og omverdensorienteringen i overensstemmelse. I friskolen er det ikke faderen og husbonden som bonde, der opstilles som ideal, men bonden forklædt som Holger Danske. Kaldet knyttes ikke konkret til bondearbejdet, men abstrakt til det folkelige arbejde. Undervisningen indpoder et på én gang religiøst og historisk-nationalt kald gennem fortællinger om jødefolkets og fædrelandshistoriens "lysende skikkelser". Og friskolelæreren er selv en levendegørelse af disse idealer, en lærer, "der havde kærlighed til sin gjerning, tro på sit kald og i nogen måde forstand på at fortælle således, at børnene fik lyst til at ligne de gjæve fædre . . .".

Denne indpodning føres videre i menighedslivet, men således at kaldet bliver til et individuelt problem, Frederiks store problem. Han vil virkeliggøre troens ord, — "men jeg kan det ikke i glæde, så længe mit liv er uden mål, jeg må have en livsgjerning!" Men gåden blev ikke løst, spørgsmålet blev ikke besvaret, det store spørgsmål: "hvad skal jeg gøre? hvad er min livsgjerning? hvor ligger mit fremtidsmål?"

Friskolelærerens foredrag ved aftenmøder såvel som et højskoleophold fjerner tilsyneladende konflikten, fordi det understreges, at kaldet ikke er noget, man selv tager, men noget man får. Friskolelæreren belærer de unge om, at man ikke er sin egen lykkes smed, men skal modtage lykken som en gave — "også den lykke, at det enkelte menneske får klarhed over, hvad der er hans kald i livet, er en gave, hélt og fuldtud gave, og vi får kun fasthed og sikkerhed i vor gjerning, når vi modtager den på samme måde". På højskolen fremhæves det videre, at kaldet ikke bare er en gave til enkeltindividet, men til folket — og Frederik slår sig til tåls med det: "Han fik dér at se, gennem en levende fortælling af historien, hvorledes alt er en vidunderlig førelse af ham, der både er almægtig og alkjærlig. (. .) Med hensyn til livskaldet var han nu så rolig, ja, der kunde endogså gå tider hen, hvor han ikke tænkte derpå".

Ved faderens død træffer det sig så så heldigt, at han pludselig kan forlade denne psykologiske og ideologiske konflikts abstrakte leje, fordi han erkender, at han er "kaldet" til at være slægtsgårdens arvtager og fra denne position træde ind blandt de første, udmærkede, i bøndernes skare: " "hvad om jeg tog rigtig fat, hvor fader slap og hjalp moder med at styre det, blev en dygtig bonde og så fulgte med, og, såvidt mine ævner rækker, tog dé i alt det gode, som er oppe i vore dage, det var jo det, den ene lærer på højskole.1 ofte sagde, at vor tid kræver dygtige bønder, og det er fejl, hvis bondestanden giver slip på sine bedste kræfter. — — Ja, men det er så lidt, jeg drømte om noget meget større — — — og dog jo, det er visselig stort at fortsætte, hvor fader slap. Hvor moder vil blive glad! " (. .) han havde fundet sit

kald i livet. .”.

Forfatteren fastholder imidlertid de mere højtflyvende ambitioner. Det demonstreres, at Frederik hidtil har ladet sit kald, sit livsmål, bestemme af målet for hans seksuelle rørelser. Han får imidlertid en kurv og erkender gennem denne bastante indlæring at driftsafkald, at seksualiteten/kærligheden skal hæves op over det sanselige plan og stilles i den folkelige sags tjeneste. Sammen med en anden pige indleder han ”et idealt menneskeliv” og takker under bryllupsmiddagen sin gamle friskolelærer, fordi denne blev sit ”kald tro og uegennyttig i små kår”, og fordi han ydede dem hjælp til at ”tage (deres) gerning op som et lille led i hele slægtens samlede arbejde. .”.

I friskolemanden og valgmenighedspræsten Vilhelm Mallings *En Frivillig* fra 1889 skildres de glæder og genvordigheder, der møder den unge Anton Ingvorsen, da han slår sig ned som friskolelærer. Romanen fastholder den ægte grundtvigianske forståelsesramme, som det også lykkes Grønvald Nielsen at bevare efter de midlertidige problemer med den individuelle kaldstilegnelse. Men til forskel fra Grønvald Nielsens afsluttende åbning for de nygiftes ideale menneskeliv slutter Anton Ingvorsens optimistiske arbejde med, at han dør. Familieideologien fastholdes ganske vist på et snævert, besværgende plan, men har altså denne død som sin dystre baggrund. Antons enke fortsætter den afdøde mands skolearbejde og modtager – i bogens happy-ending – en dag en ”Halvhundredekroneseddel”, hvis baggrund er den breche, som Antons og hendes ideale familieliv har slået i en havareret statsskolelærers af ulykkelig kærlighed forstenede hjerte.

Poul Hertel (pseudonym for P. J. Thisted) er ulige mere problematiserende i sin *Husmandsbørn* fra 1900. Den er ganske vist tilegnet den danske folkehøjskole, men giver faktisk en beskrivelse af grundtvigianismen, som sætter nogle spørgsmålstejn ved dens folkelighed og frisindede hjertelighed.

I modsætning til Mallings friskolelærer fremstilles Hertels friskolelærerpar straks i et modsætningsforhold til deres skolekreds – fordi de, som det fremgår af titlen, er husmandsbørn. Kun fra husmandsfamilierne, som i øvrigt også er uden indflydelse i friskolekredsen, er der ”ingen Vanskeligheder at befrygte”. Friskolelærerparret Johan og Ellen tvinges af deres afhængighedsforhold til de fine gårdmandsfamilier til ustandseligt at hykle, også selvom gårdmændenes finhed ikke strækker sig til pengeanliggender. ”Men bag efter ærgrede det ham (Johan), at han skulde være nødt til at sidde og lade interesseret over for saadant et Fæ. Det var de evindelige Pengesorger, der gjorde det, den stadige Følelse af Fattigdom og Afhængighed”.

Friskolelærerne mærker på egen krop, at bønderne i ly af de smukke demokratiske idealer varetager egne, pengemæssige interesser. "Sagen var, at Badingerne som gode grundtvigske Demokrater ansaa det for deres Pligt — ganske vist en kær Pligt — at holde igen med Hensyn til alt, hvad der havde mindste Lighed med faste Lønninger". Og på et andet felt af den demokratiske bondebevægelse afsløres på tilsvarende vis de fine ords bagside. Johans bror Povl tvinges til nøjagtig samme hensyn over for den fine portion blandt bønderne, da han ansættes ved andelsmejeriet, og han fyres, da han i et uheldigt øjeblik "slumper til at opføre hele Borgerskabet".

Når romanen alligevel toner underlig uforløst ud i en umotiveret nyansættelse for Povls vedkommende og Johans ansættelse ved det offentlige skolevæsen efter en opslidende embedsjagt, må det forstås på baggrund af et andet hovedtema i romanen: husmandsbørnenes sociale stræben og bestræbelser på at fortrænge deres underklassefortid. Denne individuelle stræben, der for Johans vedkommende er på hans søskendes bekostning, begrænser de samfundskritiske og ideologikritiske tilløb til individuel irritation. Slutperspektivet bliver derfor den forbitrede kamp for at hæve sig op i de fine gårdmandslag. Med stor ærlighed angives dette træk direkte: "Men de Lidelser, de (Johan og Ellen) havde maattet gennemgaa, stod for ham som en nødvendig Forskole. Vel havde de Motiver i Snesevis; men der var dog især et, til hvilket hans Tanker stadig vendte tilbage, Livet, Forholdene og Skævhederne inden for de grundtvigske Kredse. Det var det, der var Genstand for hans varmeste Kærlighed, som for hans dybeste Indignation".

Bogens hovedpersoner forlader således efterhånden den kritiske holdning til den sociale ulighed og den dermed sammenhørende tvetydighed i de besiddendes folkelighedsideal. Den sammenbidte kamp for selv at blive selvstændig præger mere og mere bogens forløb; men indirekte bider den kritiske holdning stadig fra sig, for så vidt, som romanen præges af, at forholdet mellem forfatteren og hovedpersonen veksler mellem sympati og afstandtagen. Baggrunden for denne vekslen antyder romanen selv i skildringen af Johans forfattervirksomhed, der både er en udfoldelse af idealer og fantasi og et middel til at hjælpe på den betrængte økonomi.

Poul Hertels eget livsløb: opvækst i småkårshjem, tjenestedreng i barndommen, maskinbyggerlærling, højskoleophold på Gedved og Askov, lærer, maskinmester, lærer igen, offentlig lærereksamen og derefter offentlig ansættelse — fortæller i sig selv om de tråde, der går fra forfatteren til husmandsbarnet Johan, og Poul Hertels romaner efter århundredeskiftet — især den posthume *Frihed* fra 1906 — er

udtryk for, at problematiseringen og opgøret med de samfundsmæssige modsætninger, der gemte sig bag den harmoniserende folkelighedsideologi, ikke var løst med *Husmandsbørn*.

Samfundskritikken: baggrund, rækkevidde og grænser

1. *Fra latterkultur til individuel opbyggelse*

Samfundskritikken i skolelærerlitteraturen er et fænomen, der rimeligst lader sig behandle i forhold til den mundtlige fortælletradition, skolelærerforfatterne som nævnt flittigt optegnede. Ikke kun fordi man her kan sætte skolelærerlitteraturen i relief mod en historisk tidligere forestillingsverden, men fordi denne forestillingsverden endnu havde et modificeret efterliv iblandt de mest tilbageblevne samfundsgrupper i udkanten af det landbrug, der først efterhånden blev helt inddraget i markedets relationer. Man kan starte med et citat af Anton Nielsen, der samtidig fortæller noget om den skrevne litteraturs art og udbredelse på landet i de første skolelærerforfatters barndomstid:

"Da jeg var bleven henad 10 Aar, begyndte jeg at faa Lyst til Morskabslæsning, og paa en kort Tid lykkedes det mig at blive en komplet Romansluger. Men det var svært at faa noget at sluge, thi der var ikke mange Bøger imellem Folk paa Landet. Hos Bønderne var det sjældent at se andre Bøger end Bibelen og Salmebogen, og jeg har da ogsaa i den Tid, da jeg var mest læsegal, brugt Bibelen, især det historiske af det gamle Testamente, som Morskabslæsning. Men det var da kun, naar ikke jeg kunde faa andet. Jeg begyndte nok min litterære Udvikling med at læse Uglspil. Det var en Udgave, som vist var over 100 Aar, med nogle kostelige, naive Træsnit, og det var vel den første danske Uglspil. (Herefter nævnes en række andre folkebøger, v.a.). Disse Bøger snusede jeg op, naar vi besøgte Bønderne, ja, det var da sjældent, at en Bonde havde mere end 1 Bog, — og nu har hver oplyst Bondekarl en hel lille Bogsamling. Disse Bøger laa gjerne i Dagligstuen, paa Mælkehylden under Bjælken, eller ogsaa paa Tallerkenrammen over Bordendebænken. Bøgerne var altid forfærdelig ødelagte. Der manglede Blade hist og her, og Titel og Slutning var sjældent i Behold. Disse Bøger var gjerne syet ind i et stykke Skind. Naar vi var i Besøg hos en Bonde, kiggede jeg strax efter Hylderne, og naar jeg saa opdagede en Bog, sagde jeg: "Aa, maa jeg ikke se den

Bog?" "

Blandt disse bøger var altså *Uglspil* – folkeromanen om hvordan denne underklassefigur i bogstaveligste forstand (afbildet på de "kostelige, naive Træsnit") skider på alle magthaverne blandt adel, gejstlighed, borgerstand og bønder. Imellem de eventyroptegnelser, Anton Nielsen under navnet Arne udgav i 1862, finder man eksempler på, at optrinnene fra denne folkebog har fundet vej ud i den mundtlige fortælletradition, – og blandt de fleste folkemindesamlere finder man mange tilsvarende optegnelser af eventyr, der stammer fra denne folkeroman eller i hvert fald er af samme respektløse ånd.

Denne form for latterliggørelse, hvor det kropslige og ikke mindst ekskrementale element spiller en central rolle, er blevet betegnet som de førkapitalistiske underklasselags 'latterkultur'. Den rettede sig ikke mod en fremtidig, forandret verden, men tog sit udgangspunkt i den bestående samfundsorden, som den vendte på hovedet. Under latter blev alle magthavere og magtsymboler bragt ned på jorden. Herremænd, præster og personificerede naturmagter blev trukket ned i den fysiske verdens sole, som de tilsyneladende var hævet over. Besidderne af den fysiske kraft – husmænd, tjenestefolk osv. – fik i stedet prinsesserne og de halve kongeriger. Underklasseheltens identitet og rettigheder stammede fra deres fysiske og kropslige talenter. Den mundtlige fortælletradition befolkedes af stærke mænd, løbere, grovædere o.l. De bukkede begge ender sammen på undertrykkerne. Naturmagter, der var personificerede som syv-ni-tretten-hovede uhyrer, fik kappet hovederne af og skåret tungerne ud. Som ufarlig materie kunne de ikke længere vække undertrykkende rædsel. Djævlene blev fejtet bort med trækroner og Satan blev overvundet med list.

Det indre pres i denne latterkultur var den krampagtige situation, hvori underklasselagene var placeret. De erfarede med hver dags arbejde og underkuelse, at det fysiske arbejde udgjorde grundlaget for det klassedelte samfund, hvis magthavere og officielle ideologer ellers fandt grundlaget i metafysiske principper og opfattede naturen som Guds skrift. Men den materielle produktions uudviklede stadiet gav ikke underklassegrupperne mulighed for at udvikle en anden samfundsopbygning. Og underklassegrupperne udgjorde selv en broget skare, der ikke stod som en samlet, målbevidst kraft over for de store jordbesiddere og håndværksmestrene. I denne fastlåste situation blev latteren, den fysiske verden og de kropslige samkvemsformer det eneste mulige modbillede til den sociale og ideologiske undertrykkelse.

Med overgangen fra selvforsynende naturaløkonomi og umiddelbart voldelig undertrykkelse til markedsrettet produktion og kontrakt-

mæssige samfundsrelationer fjernedes grundlaget for denne latterkultur. For det første fordi selve den nu følelige historiske udvikling muliggjorde en fremadrettet samfundskritik i stedet for den reelt udvejsløse omvendning af forholdet mellem magthaverne og de udbyttede. For det andet fordi det blev nødvendigt at beherske (civilisere) og tildels fortrænge de kropslige samkvemsformer, der knyttede sig til arbejdsfællesskaberne på hovmarken og i værkstedet og til den kollektive festlighed, der fandt sted i forbindelse med fødsel, død, sommersolhverv, bryllupper, fastetid osv. osv.. I takt med at produktionen blev inddraget i markedsøkonomien, ændrede samkvemsformerne og arbejdet karakter. Samkvemsformerne blev til ikke-kropslige samfundsrelationer mellem indbyrdes uafhængige sælgere og købere på markedet (også arbejdsmarkedet). Og arbejdet som et middel til at skaffe sig mad og klæder var ikke længere det umiddelbart afgørende. Den konkrete, fysiske udfoldelse som plovmand, pundtærsker e.l. fik efterhånden kun betydning, for så vidt den kunne skaffe penge på markedet. Først i anden omgang var det så naturligvis nødvendigt, at de indtjente penge kunne omsættes til mad og klæder. Livet blev styret efter den abstrakte pengeindtjening. I Danmark medvirkede de pietistiske vækkelser efter landboreformerne således til at udrydde den kollektive afmagt og konkrete kropslighed for at sætte de enkelte individer i stand til at klare sig (godt) i markedsøkonomiens sociale overlevelseskamp.

Med kaldstanken som den ideologiske begrundelse afgrænsede de enkelte — vakte — individer sig fra omverdenen og deres egen seksualitet. En følge heraf blev, at den mundtlige traditions forestillingsverden og de kropslige samkvemsformer i legestuerne o.l. blev udryddet. I stedet målrettedes den sociale aktivitet ideologisk efter frelsen og økonomisk efter markedets lidet sanselige pengerelationer.

C. A. Thyregod, der selv optegnede uglspilske historier om degne, skrev programmatisk om sit eget forfatterskab: "Den Folkelitteratur, jeg havde tænkt mig, skulde virke forædlende i kristelig, dansk og sund Retning og stille baade det gode og det slette i sit rette Lys. At kildre Lattermusklerne kan være meget fortjenstligt; men jeg tager helst Sigte paa Livets Alvor. Jeg har intet imod, at man lovpriser Rigdom, Rang og Forfinelse, men jeg priser dog helst det at være Tro i sin beskikkede Gerning, om end den er uanselig". Thyregod kunne næppe give klarere udtryk for, hvor få ideologiske og kulturelle muligheder, han tilskrev latter(kultur)en i bøndernes og den øvrige landbefolknings aktuelle situation.

Den kollektive latters nedkøring af undertrykkerne skulle afløses af den alvorsfulde efterlevelse af kaldspligterne, som kunne sikre den

enkelte agtelse og måske også social fremgang.

Hos Knud Skytte finder man derimod rester af et engagement i den feudale underklasses materialistiske latterkultur, som han havde et selvoplevet forhold til fra sin barndom. Faren var fæstehusmand under godset Tjele, og Knud Skytte blev selv tidligt sendt ud som hyrdedreng. I fortællingen *En Hovdag paa Tjele* (1890) har han givet et billede af hovfolkenes kollektive modstand mod ridefogden gennem sang, spil, dans og munterhed.

Det er dog et noget afdæmpet udtryk for latterkulturen, sammenlignet med den grovkornede komik à la Uglspil. Hvor Uglspil drukner sine modstandere i lort, nøjes *Anders Veggens Dreng* (fra *Jydske Bondeliv* (1867)) med at vælte den tyranniske husbond ned i et vandhul. I den efterfølgende *Laj paa Gaarden. Billeder af Landbolivet i Stavnsbaandets Tid* (fra *Jydske Bondeliv* (1871)) er komikken personificeret i den ikke helt rene kysseysge tjenestepige, der introduceres med et "tihilihihahaha", som herefter konstant lyder fra hendes mund. Latteren ses udefra og har en noget anden funktion end i den egentlige latterkultur, idet den i første række er knyttet til opdragelsen, til indlæringen af respekt for enkeltindividets alvorsfulde stræben. Man kan sige, at der er tale om en bevægelse mod latterliggørelse af latterkulturen.

Imidlertid ser man både i Knud Skyttes *Politik og Svogerskab* (1895) og i den "glade grundtvigianisme", hvis talsmand Jens Skytte er, latteren og de kropslige samkvemsformer indgå i en helt ny social sammenhæng — selvom der umiddelbart synes at være tale om et latterkulturens efterliv.

Allerede titlen røber, at det er modsætningen mellem politik og svogerskab, som sætter handlingen igang. De to velkonsoliderede bønder — Mikkell Bendix og Bertel Matisen — har hver et barn, Mikkell en datter og Bertel en søn. Som kronen på deres nære venskab er det deres store drøm at få smedet børnene (og dermed gårdene) sammen. Men i vejen for dette forventede svogerskab kommer så politikken. Mikkell Bendix fristes af en skummel proprietær (ikke bonde!), der på "Spekulantgaarden", "Sultenborg", "Handelsgaarden" (osv. — ukær gård har mange navne) i stedet for at tage del i det legemlige arbejde "arbejder med hovedet", og udponser en plan om, at Mikkell stiller op til Rigsdagsvalget som Højremand. Proprietærens indkomst kommer ikke fra deltagelse i det legemlige, rodfæstede bondearbejde, men fra bedragerisk, rodløs profitjagt gennem kreaturhandel. Og hans forlokelse af Mikkell til at stille op til valget med den faste tale om at "Venstre bliver mere og mere kradsbørstigt, og Socialismen breder sig" fremstilles ligeledes som noget fremmed i forhold til bonde-

arbejdet.

Romanens interesse er imidlertid ikke det politiske — simpelthen fordi Knud Skytte selv direkte gør det klart, at det politiske ikke er emnet for *Politik og Svogerskab*: "For øvrigt skal jeg ikke trætte Læseren med en Skildring af selve Valghandlingen, da det jo egentlig ikke er det politiske ved Sagen, men Forholdet mellem de tvende gamle Naboer og Venner, der interesserer os her". Og dette forhold viser sig i en kostelig beskrivelse at knytte an til den kropslige latterkultur fra før, den kapitalistiske profitjagt og politisering formede samfundet. Kropsligheden ytrer sig i de to modne bønders daglige livtag: "De var saa gode Venner" som et Par røde Køer", sagde Folk om dem; de kunde ikke undvære hinandens Selskab en Dag til Ende, og det var ingen Sjældenhed, at de besøgte hinanden flere Gange daglig. Begge holdt meget af "Sjov" og gjorde stadig deres yderste for at opmuntre hinanden og vedligeholde hinandens gode Humør. At slaas, tilsyneladende for ramme Alvor, var en af deres hyppigste og mest yndede Morskaber. Mødtes de paa Stien eller paa Marken eller hvorsomhelst inden for deres egne Grænser, saa hilsede de gerne paa hinanden paa den Maade, at de i nogen Afstand spyttede i Næverne, slog sig for Brystet og skældte ud — og saa rendte de sammen, slog hinanden omkuld og laa og væltede sig og brødes saa længe, til de endelig blev trætte eller kede af legen og stod op og var lige gode Venner". Romanen slutter med en fjernelse af den politiske fremmedhed. Bertel Matisen vælges ikke for Venstre, men kåres, og til slut leveres den i mange tider "hjerteligste, fyldigste, enigste Latter-salve" og et vennesælt skænderi.

Denne latter og dette umiddelbart kropslige samkvem adskiller sig imidlertid fra den oprindelige latterkultur, fordi den ikke indgår i en antifeudal frontstilling, men i en frontstilling over for de pengemæssige og politiske samkvemsformer i 1800-tallets Danmark. Ligesom familiefølelserne må videreførelsen af den førkapitalistiske periodes latterkultur betragtes som en af de omveje indbyrdes uafhængige vareproducerende bønder måtte gå, hvis de ville stå sammen som klasse.

I Jens Skyttes *Guld og grønne Skove I og II* (1897, 1899) behandles latteren og den nye tids mere stuerene legestueaktiviteter direkte som samlingspunkter for bønderne over for storbyennesker, tyskere og missionsk tyende. Selve stillejet i Jens Skyttes forfatter-skab — og måske her mere end andre steder — er præget af en oprømt, friskfyragtig lattermildhed. *Guld og grønne Skove* indledes således med et 25-siders brev af Jørgen Bygum, husmand med artium, hvor stilen kappes med indholdet om at understrege hvor glad og leende

denne "nybagte Jorddrot" er. Jævnfør blot dette citat fra de første sider: "Saa brat som en Nysen kom det for lidt siden flyvende paa mig, at jeg skulde og burde skrive dig til. Det kom sig saadan. Jeg fulgte nys tre fornøjelige Gæster et Stød paa Hjemvej i den smukke, lune Majaften, tre friske Milstedkarle med sunde brune Kinder og hvide Tænder og muntre Sind. Det endte med, at vi i skønneste Samdrægtighed styrtede vore unge Legemer i Havet — første Gang i Aar — og morede os en god Stund fyrstelig med Kapsvømning og Kapdykning og anden ungdommelig Galskab, altsammen under tilbørlige Glædeshyl og Latter af Hjertens Grund. Ja, du skulle høre de to Niels Skovfogedsønner rigtig le. Det er Fryd: Hovedet tilbage med et Kast, Munden paa vid Gab, "mens fra Brystets Malm det klinger", et Væld saa ærlig livsglad, saa friskt og harmløst, saa det kvæger én lige til Hjerteroden. — Kjære Ven, hvis du beder for mig, saa bed endelig Guderne gøre min Lykke saa god, at jeg aldrig nogen Sinde bliver saa gennemkultiveret og fin paa det, saa jeg forfalder til at stemple saadan en Latter som udannet!"

Netop denne kære ven, der er kunstmaler og som kommer fra byens "stenstampede Gaders Os" og er allieret med socialdemokraternes "kjærnesunde Hær", viser, at denne overstrømmende latter har sine grænser, og at det altfor materielle udgør en af disse grænser. Da kunstmaleren med salvesfuld præketone hylder gammel-ølets liflighed og den gamle tjenestepiges yndigheder, reagerer helten med forstemthed over for denne "overgivne Munterhed" og "højbenede Lystighed". En forstemthed, der snart efter bliver et ubehag ved kunstmalerens "gennemtrænede Kunstmalmave".

Mens latteren i folkebogen og Uglsplil er altomfattende, idet skalkestregene forbinder alt det ophøjede og magtfulde med Uglsplils søle, er latteren hos Jens Skytte et klassekendetegn, en ophøjende selvbekræftelse. Over for den positive, "ægte Bondelatter" står "asfaltjunkernes" "Klynkepottetjæb paa glatte Vers og Udhaler-Bekjendelser i Novelleform", deres "haabløse Jerimiadelyrik og al den øvrige Gammelmands Begrædelighed". Jens Skytte afgrænser i stedet for at forbinde gennem latteren: "En Latter fra Hjærtens Grund, saa frisk og saa munter som selve den høje, blanke Vinterdags Luft" (...) "For Himlen skal vide, dit Fødeland har Klynkepottes nok". Denne forvandling af den oprindelige latterkulturs karakter sker sjovt nok under påkaldelse af samme, idet den her nævnte bondelatter skyldes et optrin, der kaldes uglspilsk.

Den afgrænsning og underliggende selvhøjtidelighed, som giver bogens lattermilde stil dens forcerede præg, skinner igennem henimod romanens slutning. Helten Jørgen Bygum konfronteres her med en

nygrundtvigiansk, radikal friskolelærer, der kritiserer munterheden over det selskab, som de deltager i. Jørgen Bygum mener, at trods "Provisoriets klamme kolde Frostjættetaage" hører "Spas" med til "Menneskelivets eller dog til det nordiske Menneskelivs daglige Brød". Begrundelsen for, at tidens "syge Hospitalssnak" og "surojede Missjonsmænd" ikke skal "hildebinde det gode muntre Humør", hentes i denne støttende — *alvorsfulde* — bemærkning fra Kirstine, der er blevet spurgt om sin mening: "Lille Kirstine svarede stille men bestemt: "Gaar I heroppe hen og taber Modet og Haabet, saa ser Fremtiden sort ud for os i Sønderjylland . . . og for jer med". . . — Opyggeligheden viser sit ansigt under latterens maske.

Med Jens Skytte, der kom fra en flere hundrede år gammel slægtsgård, er vi imidlertid også nået et godt stykke op i bondearistokratiet. Når de missionske husmænd og landarbejdere på et bredt plan og C. A. Thyregod på et snævrere plan helst så på "Livets Alvor", har det bl.a. som baggrund, at man tog afstand fra de storbønder, som de opsplittede og forarmede underklasselag ikke kunne forholde sig klassemæssigt til. Det er karakteristisk for den del af skolelærerlitteraturen, hvis ophavsmænd havde rod i den nederste del af landsamfundet, at den overhovedet kun kunne udtrykke en bredere samfundskritik i forhold til historisk afsluttede perioder, i forhold til herremandsvældet før landboreformerne. Den individuelle oplevelse af omverdenen, som lå under kaldstanken, medførte at samfundskritikken blev ført frem fra det enkeltstående individs synsvinkel og de samfundsmæssige misforhold blev ikke kritiseret udfra objektive, klassemæssige kriterier, men subjektive, moralske normer.

Et indtryk af denne alvorsfulde individualisering af de samfundskritiske tilløb får man i Thyregods *Selvejer og Fæstebonde* (1873) — et led i den kæde af mindre *Skildringer fra det virkelige Liv*, som Thyregod sammen med Knud Skytte og andre udgav i samarbejde med "Udvalget for Folkeoplysnings Fremme".

Som titlen lover, sammenlignes selvejerbonden med fæstebonden. Selvejeren Mads Jensen er i besiddelse af en mølle, "som igennem flere Aarhundreder var gaaet i Arv fra Fader til Søn", og hadet til de feudale magthavere er holdt levende i lige så lang tid: "Der vidste man at fortælle om Kristian den Tredjes bekendte Bloddømme, hvorved samtlige Bønder i 49 jydsk Herreder blev dømt fra Ære, Liv og Gods".

Fæstebonden Kristen Pedersen, der betegnes som "et Mønster paa en Fæstebonde efter den Tids Vilkaar", er ikke i besiddelse af samme djærve og fribarne sind: "Han havde let ved at krumme Ryggen ikke alene for Herremanden, men ogsaa for enhver der stod i Yndest hos

denne. Han ville gerne vise sig saa ydmyg, som det skulle være, naar han derved kunde skulke sig fra en Dags Hoveri eller nogle Skillingers Afgift. Skønt han stod sig godt, søgte han at faa bildt Herskabet ind, at han var meget fattig og nødlidende, og uagtet Herskabet vidste ret god Besked, lod det sig dog tit forsnakke af den snu Mand med den sleske Tunge og det underdanige Væsen" — som han anså for tilladeligt nødværge mod den mægtige.

Den fribårne selvejer kommer imidlertid i et modsætningsforhold til den mægtige junker, der gennem en række processer får tappet ham for penge. Selvejeren kaster hele sin formue ind i disse retsprocesser, fordi hans selvejendom "efter de Tiders Indretninger var enstydig med personlig Selvstændighed"; men han må bukke under for historiens ironi. For at kunne gifte sig afhænder hans søn gården til junkeren og synker ned til "stavnsbunden og hoveripligtig fæstebonde", samtidig med at det begynder at lysne for "Danmarks Bondestand": "Et storartet Forvarsel om, hvad der skulde komme var det, da i 1765 henved 1700 Bønder i Koldinghus Amt paa én Gang købte sig Frihed og Selvejendom. Den ellers saa taalmodige Jyde har aldrig kunnet taale Indskrænkning i sin personlige Frihed. Det var ogsaa først ved det ikke gamle Stavnsbaand, at en slig Indskrænkning ret blev følelig, og at Herremandsvældens Tryk ret blev utaaleligt. Men det synes næsten som Kristen Pedersen i Korsdal havde mange Frænder, der vidste at sno sig fra Plagerierne og Udsugelserne; thi en stor Del af Bønderne slog sig igennem, medens Herremændene forarmedes".

Kun Mads Jensens søn, der vanslågtede fra sine selvstændige forfædre, må lide den tort at blive fæster mellem lutter nybagte selvejere. Ganske vist falder de kristen pedersenske mønstre på underdanige fæstebønder ikke rigtig på plads i dette univers af moralske belønninger, idet de istedet for at kæmpe blot snor sig til selveje og selvstændighed. Men det er uomtvisteligt, at selvejersønnens frafald og manglende moralske fasthed såvel som fæstebøndernes kollektive maskerede modstand mod udsugelserne rammes af fortællingens kritik. Det er enerens heroiske kamp med åben pande, der har forfatterens sympati.

Ligesom i flere af de øvrige skolelærerforfatteres fortællinger gælder det for Thyregod, at et utvetydigt klasseperspektiv fastholdes, sålænge stoffet er *historisk*, sålænge det er landsbyfællesskabet, hoveriet, fæstevæsnets osv., der skildres. Når blikket vendes mod *samtiden*, rettes perspektivet mod det enkelte individ. Den kollektive og sanselige grinende modstand mod magthaverne afløses af alvor, undertiden patos og en sjælden gang af ironi som den enkeltes kritik

af ulighed og undertrykkelse.

2. Samfundskritik og kaldsmoral

Thyregods, Knud Skyttes og Bendix Hansens forfatterskaber kendetegnes alle ved en gennemført koncentration om enkeltskæbner. Kollektive skæbner står ikke på dagsordenen. Heller ikke højskolen, grundtvigianismen, Venstre, Indre Mission og lignende bredere bevægelser forekommer i disse forfatters værker. Knud Skytte skrev ganske vist sammen med sin forlægger N. C. Rom om husflidssagen, men den havde jo netop også som mål at sætte den fattige landbefolkning i stand til at forblive i hus og hjem, og her overvinde fattigdom og fortrykthed inden for den enkelte families rammer. Og selv i en bog betitlet *Politik og Svogerskab* skriver han, at det politiske ikke er emnet! Tilsvarende viser Thyregods hændelsesvise behandlinger af nationalismen sig ved nærmere eftersyn også at hvile på en individ- eller familiecentreret samfundsopfattelse. I fortællingen *Christen Kjeldsen* — f.eks. — overværer hovedpersonen et tusindtalligt folkemøde i anledning af omvæltningerne i 1848. Her betages han af ordene om "den fælles Livssag", om, at "al vor Ejendom, enten den var stor eller lille, var oprunden af Danmarks moderlige Skød". Men selv denne bekræftelse af forestillingen om et nationalt kald rammes tilslut ind af det individuelle arbejdes og den lille families hellige cirkel: "Men at den ny Aandsløftning han havde hjembragt fra Folkemødet, blev en Aandsmagt i hans vakre Hjem, det saa der ingen; Hjemmets aandelige Rørelser holdtes blufærdig bag lukte Døre".

Disse individ-skæbner i Thyregods, Skyttes og Hansens forfatterskaber bærer alle præg af, at det herskende agrarsmåborgerskabs tanker var de herskende tanker. På den ene side er de meget bevidste om undertrykkelsens pinsler, uligheden, fattigdommen. På den anden side gør ingen af dem sig forestillinger om en nyordning af de objektive ejendomsforhold. Det stilles op, som om en subjektiv nyordning — viljestyrke, sædeligt levned, målrettet arbejde — bliver midler for den enkelte til at rive sig ud af fattigdommen og blive selvstændig, selvejer — i det små. I en fortælling som Thyregods *Prins Vendelsbjærg* (1886) er modsætningen mellem den ludfattige daglejer og den magtfulde gårdmand sat krystalklart op: daglejer-arbejdets opløsning af det tætte familiesammenhold, de fattiges udelukkelse fra at få lån, da det vil gøre dem endnu fattigere, det dårligt lønnede, udmarvende arbejdes odelæggende indflydelse på arbejdslysten og arbejdskraften osv. Men

målet for de mange hundrede "arbejdets heltes" stræben hos Thyregod, der med sine over 300 fortællinger og romaner selv var en yderst arbejdsom mand, er ikke desto mindre sammenholdet på det lille familiebrug, det hårde, konstante og målrettede arbejde, overvindelsen af klasses polariseringen i husmandssønnernes og gårdmandsdøtrenes kærlighedsforbindelser. Eller tag Bendix Hansens fortælling *Stakler* (1876), hvor der i tegning og skrift skildres nogle uden sammenligning dårlige vilkår. Trods den realistiske skildring af elendigheden — bl.a., af fattigforstanderne, der gør indsigelse imod nogle tjenestefolks ægteskab af frygt for forøgelsen af sognets fattigbyrde — forlægges overvindelsen af elendigheden såvel som skylden for denne til indre, moralske forhold. "Det var indvortes Skade, dette Hus led af, det var sikkert nok". Og målet for staklernes stræben bliver agtelse blandt de sognefæller, der har forsøgt at holde dem nede. Fortællingen slutter opstemt: "Nu er det gamle, forfaldne Hus forsvundet, og i Stedet for staar der et pænt, nyt, grundmuret Hus, omgivet af en stor, frodig Have, som er Mettes Arbejdsplads, og hun har megen Indtægt af sin Have; thi hun er agtet og afholdt som faa. Over Døren hænger et Skomagerskilt; thi Knud er Skomager og har megen Søgning, fordi han er bekjendt som en flittig, ærlig og brav Mand. Kroget Mikkell arbejder med som Skomagersvend, og gamle Bedstemoder leger med Børnene: thi en Flok raske, men renlige og artige Børn tumle sig paa Vejen uden for Huset. Der er Velstand, Fred og Glæde i det lille Hus. Saa meget kan en Stakkel udrette". Ikke alene de selvstændige bønders idealer, men også deres sprog gennemtrænger disse fortællinger, skrevet af skolelærere med rod i de fattigste landbolag. Fortællingerne er affattet som skudsmål eller som begrundelser for tildeling af Landhusholdningsselskabets præmier — altså i overensstemmelse med arbejdsgivernes og statsmagtens disciplineringsmidler og loyalitetsfremmende politik.

Kroget Mikkell i Bendix Hansens *Stakler* skildres som en fingernem tusindkunstner — og dette tusindkunstneri er ikke betragtet som arbejde. I Thyregods *Jens Lyngkrog* (1868) er tusindkunstneren trods flid og overstrømmende arbejdsomhed heller ikke kvalificeret til at blive en rigtig "arbejdets ridder". Han mangler et selv, fordi hans "selv"udfoldelse i arbejdet er af så diffus karakter: "... det havde været ham svært at vælge en Levevej, ikke fordi han manglede Begavelse, men fordi han havde Lyst til alt. Han var et flittigt og saare skikkeligt Menneske; men der var saa stor en Virksomhedsdrift i ham, at han ikke følte Drift til nogen Virksomhed i Særdeleshed". I Thyregods *Historier og Sagn* fra 1885 og 1886 finder man fortællingerne *En Ungdomshistorie* og *Kulsviere og Kæltringer*, der begge

agiterer og argumenterer for det målrettede arbejde, der i modsætning til tusindkunstnerens spredte arbejdsudfoldelse sikrer en stabil vækst og pengeindtjening, og dermed den sociale selvstændighed.

Typiske skildringer af eksemplariske "arbejdets helte" finder man i Thyregods *Der er Guld under Gyvelrod* og *Mergelmanen* i Knud Skyttes *Rydde-Lars* (1875) og *Søren Mølgaard* (fra *Jydsk Bondeliv* (1871)). Prisen for disse rydningsmænds sociale fremgang er, at de stadig afskærmer sig: en afskærmning i forhold til seksualiteten, der, skønt fortrængt, genopstår som et træk ved de ydre farer. Og en afskærmning i forhold til de ydre farer. Blandt disse finder man hyppigst pengeøkonomiens repræsentanter. Kræmmerne legemliggør denne trussel. Deres pengeindtjening skildres som ikke-arbejde overfor det ærlige, jordbundne, bondearbejde. Og dette ikke-arbejde rummer hele tiden en trussel om at drive de rodfæstede bønder over i den rodløse og lidet kaldsmæssige kræmmergerning, der så igen fører dem på fattiggården. Og kræmmergerningen knyttes igen sammen med fremmedhed (tyskhed især), seksualitet (prostitution) og uselvstændighed (lønarbejde). Når bonde- eller landsbybørnene fjerner sig fra bondearbejdet mister de deres selvstændighed og selvkontrol. De fortaber deres selv og kommer i fremmede magters vold. Disse magter er det sammensmeltede billede af tabueret driftsudfoldelse og af socialforhold, der er fremmede for den småborgerlige producents forestillingsverden. Børnene skal lære "godt Bondearbejde, for det glipper ikke, naar alt andet glipper, eftersom Føde og Klæder gaa aldrig af Mode" — som Thyregod skriver i *Et Fængselsbarn*. Hvad der sker, når man ikke "rogter sit lovlige kald", men kaster sig ud i det ustadige liv som kræmmer og dermed småsvindler, fremgår af Eskilds skæbne i Thyregods *Pottepigen fra Ølgod* — og af utallige andre skæbner i skolelærerlitteraturen. "En sammenkrøben udtæret Skikkelse, bedækket med elendige Pjalter, var alt, hvad der var tilbage af den stolte og glimrende Ungkarl, hun sidst havde set. Tiden havde afpillet Forgyldningen, og Armod og Laster havde trolig hjulpet den. . ."

3. Socialismen i skolelærerlitteraturen

Det er ikke vanskeligt at forstå, hvorfor det selvstændige familiebrug i 60'erne og 70'erne dominerede skolelærerforfatterens idealiseringer, samfundsforståelse og samfundskritik. Selvejerbøndernes stadige fremgang, den vide udbredelse af selvejende familiebrug og fraværet af

alternative tilknytningspunkter for samfundskritikken var en simpel realitet. Der fandtes ikke industri af nævneværdig betydning; København havde endnu ikke fået storbykarakter; der var ikke en stor, ensartet og klassebevidst byarbejderklasse. Under sådanne forhold måtte landarbejdere og lærere i sultekald nødvendigvis lade deres visioner binde til småborgereksistensen og lade individuel, moralsk begrundet stræben træde i stedet for en egentlig klassemæssig mobilisering.

I 1880'erne forrykkedes billedet. København blev en kapitalistisk metropol. Landarbejdere og tjenestefolk og fallerede gårdmænd forlod landbruget og de *personlige* undertrykkelses- og udbyttingsrelationer. Netop byggeindustrien fik et opsving, og de mange landlige eksistenser blev indrullet i lønarbejderhæren for at bygge de lejekaserner, der skulle opsuge indvandringen. Arbejderklassen blev en synlig social realitet, og *klasse*mæssige undertrykkelses- og udbyttingsrelationer bidrog, sammen med børnearbejdet i fabrikkerne og tilværelsen i lejekasernerne, til at fjerne fundamentet under den individcentrerede, moralske samfundskritik.

Og også på landet skete der en omvæltning, der indebar visse erfaringsmæssige opbrud. Efter fyrre års ubrudt højkonjunktur for korneksport slog følgerne af landbrugets deltagelse i den internationale konkurrence pludselig og voldsomt igennem i de små sogne. I løbet af kort tid blev Danmark — de europæiske industrinationers kornkammer — selv et kornimporterende Land. Tvunget af konkurrencen fra bl.a. danske farmere i Amerika og fra billigt østeuropæisk korn måtte landbruget omlægges. Omlægningen fra korn til kødproduktion tiltrak en række investeringslystne smørgrosserer og sukkerefabrikanter opmærksomhed, og havde bønderne ikke gennem hele den kulturelle selvorganisering oparbejdet et stærkt sammenhold i den fælles kamp for at sikre de enkelte bønders private ejendomsret, er det et spørgsmål, om ikke ejendomsforholdene inden for landbruget havde fået et helt andet udseende. I stedet oparbejdedes imidlertid gennem andelsbevægelsen en stordrift på alle områder (mejerier, slagterier, eksport, import osv.), der som grundpille stadig havde den kun *markedsafhængige* selvejerbondes familiebrug.

Gennem andelsbevægelsens monumentale omlægning af landbrugsproduktionen lykkedes det at *bevare* den vide udbredelse af småejendom, men omlægningen specialiserede driften på gården. Bonden forsvandt mere og mere fra arbejdet i stalden og på marken for i stedet at føre regnskaber, drage til marked, deltage i faglige og politiske møder. Men nu, hvor Kapitalens bærere var vokset fra kræmmere og købmænd til store handelsfyrster og grossererere, havde

det en vigtig ideologisk funktion for bønderne at insistere på deres tilhørsforhold til det hårde, produktive arbejde, og derigennem afgrænse sig fra storkapitalens agenter. De ideologiske følgevirkninger af dette økonomiske modsætningsforhold blev forstærket af det politiske modsætningsforhold til Estrups diktatoriske regime, hans provisoriske lovgivning på tværs af alle idealer om parlamentarisme.

Estrups provisoriske lovgivning skabte en demokratisk bevægelse blandt bønderne, som lå i forlængelse af højskolerne og det øvrige net af selvorganiserede institutioner. Denne mobilisering blev, trods intern modstand, styrket ved alliancer med de radikale i byerne (det litterære eller europæiske Venstre) og med socialdemokraterne. I konfrontationen med Estrups magtapparat og med finansborgerskabets forsøg på at æde sig ind på landbruget fik denne alliance karakter af en antikapitalistisk strømning, der som modbillede havde den demokratiske andelsbevægelse, hvor producenterne bevarede deres ejendomsret og kontrol over produktionsbetingelserne. — For en tid.

I tre af skolelærerlitteraturens forfatterskaber finder man i større eller mindre grad tekster, der indfanger dette perspektiv for en alternativ, ikke-kapitalistisk samfundsudvikling, og som netop har forholdet til arbejderklassen som det springende punkt. De følgende gennemgange af tekster af Emanuel Henningsen, Anton Nielsen og Vilhelm Malling vil gøre det klart, i hvor høj grad det lykkedes at gå videre fra en subjektiv og moralsk samfundskritik til en bredere klassemæssigt begrundet antikapitalisme.

Emanuel Henningsen døde temmelig ung i 1886 efter at have tilbragt flere udmarvende år i Vestjylland i et "usselt lille embede" — som Zakarias Nielsen skriver. Kampen for at få et bedre kald gav først resultat, da han stod på gravens rand. Den stadige kamp for at klare dagen og vejen for en voksende familie — b.a. ved som tidligere nævnt at være "malkeko" for *Husvennens* udgiver N. C. Rom — ødelagde hans helbred. Samme år han døde udgav Zakarias Nielsen en række fortællinger under titlen *Folkeliybilleder*. Den første fortælling — *En Reformator* — tegner billedet af en lærer, der som Emanuel Henningsen selv — ifølge Zakarias Nielsens forord — lader sin gerning bære af "Medfølelse for de smaa og forurettede".

Som optakt til de politiske kampe i fortællingen bringes en samtale mellem den unge reformator, læreren Sofus Holm og købmand Dalstrøm, der siden bliver hans svigerfar. Anledningen er lærerens forestående skoleskovtur, som Dalstrøm ikke vil lade datteren Helene tage del i: "Tror De maaske, jeg vil have lavet Helene om til en fnysende Partimand . . . eller Partikvinde, der gaar omkring i Huset og docerer Menneskerettigheder eller maaske Socialisme fra Morgen til

Aften i Stedet for at passe sin Husgjerning!"

Læreren afviser, at hans synspunkter skulle have noget med socialisme at gøre, men købmanden ejer en indsigt, som punkterer hans idealisme: "De tror, at De har Deres rolige og besindige Jyder for Dem, som tænker for de handler, og som alle hører til den besiddende Klasse, fordi de gjenneemgaende er Selvejere. Men her hos os, hvor Arbejdsklassen er i afgjort Majoritet, og hvor Fæstevæsenet har lagt Formuen paa enkelte Hænder, her stiller Forholdet sig ganske anderledes. Her er den frodigste Jordbund for Socialismen, man vel kan ønske sig, og her behøves kun en Gnist for at tænde en Brand, som det vil være vanskeligt at slukke igen".

Læreren fastholder imidlertid sine idealer, der er motiveret af ønsket om at hævde Personlighedens ret, og pointerer, at hans positive indstilling til udstykning af sognets herregaarde er betinget af, at "det kunde ske ad lovlig Vej". Men blandt sognets "småfolk" optages disse synspunkter som støtte til deres socialistiske krav, og — mere præcist — deres tanker om "at gjøre Skrue paa Herregaardene, naar den travle Tid kom, og derved frembringe en højere Arbejds løn".

Da skovturen så bliver til virkelighed, ser læreren sig nødsaget til at præcisere sit synspunkt mht. strejken — dette "Vaaben i Arbejdsklassens Haand". Han støtter strejker, der er velforberejede og har berettigede hensigter, men må forkaste den "paatænkte Arbejdsnælgelse paa vore Herregaarde", fordi den vil føre til, at de strejkende med familie kastes på gaden, og — ikke mindst — fordi arbejdsgiverne har magt til "at gjøre det i Følge de Arbejdskontrakter, I har underskrevet af fri Vilje".

Lærerens samfundsideal samler sig i idealet om den frie personlighed. Særkendet for den frie personlighed er den frie vilje, der igen er hovedforudsætningen for en moralsk, ikke-klassemæssig samfundsforståelse. Og det er fastklamringen til dette holdepunkt for den individcentrerede moral, som forhindrer tilstrækkelige forklaringer på udbytnings- og ulighedsforholdene. Tvangen til at brødføde sig selv og familien tvinger netop personer som socialistlederen med det sigende navn Jens Jordløse til at underskrive arbejdskontrakterne. Tvangen er ikke til at få øje på på samme måde som ridefogedens pisk — men den er der, og den er ikke mindre ubønhørlig.

Læreren og med ham Emanuel Henningsen nærer imidlertid en forestilling om, at landarbejderne kan trække sig selv op ved håret gennem sygekasser, forbrugsforeninger, arbejderboliger og skolereformer. Den ærligt mente protest mod fattigdommen som fænomen, forbundet med opfattelsen af personlighedens vilje som kernen i samfundets opbygning munder ud i lærerens paradoksale sympati for

såvel strejker som partiet Højre.

Da vinteren kommer med arbejdsløshed, nød og elendighed sættes lærerens sympati for den velforberejdede og berettigede kamp mod umyndiggørelsen på prøve, og prøven viser klart den moralske stillingtagens afmagt og udsigtsløshed. Emanuel Henningsen giver selv udtryk for denne fallit, men overskrider alligevel på intet tidspunkt sin hovedpersons stillingtagen: "Han havde grublet forgjæves over saadanne Udveje (til Fortjeneste for Arbejdsklassen) og han havde paa det mest indtrængende opfordret Arbejdsklassen til at gjenmføre den yderste Sparsommelighed, en Opfordring — der — hvad han godt vidste — var bleven modtaget med Uvilje". Der er en verden til forskel mellem rimeligheden af med Thyregod at agitere for små selvstændige hedeopdyrkeres nøjsomhed og med Henningsen at tilråde en besiddelsesløs og arbejdsløs arbejderklasse at forbedre livsvilkårene gennem sparsommelighed. Men Henningsen argumenterer som Thyregod, og man ser, at socialistledernes forkastelighed metaforisk begrundes på samme måde som Thyregod undsiger driftsudfoldelse og kræmmerbegær. De har træben, rævefysiognomi, brændevinsnæser, mørke ansigter og er under middelhøjde. Bag det stereotype præg over skolelærerlitteraturens "skurke" ligger der både en appel til og en affektagtig afvisning af den seksualitet og normløshed, som den selvstændige småborger møjsommeligt har pansret sig imod.

Efter nogle voldelige sammenstød mellem læreren og "Befolkningen fra den nordre Ende af Sognet" i sognerådvalgets kolvand udviskes modsætningerne, ved at læreren på sin side trækker sig ud af det hele (med sin personlighed og lovydighed i behold). Det rent subjektive og moralske engagement er en skrøbelig affære, men det nye i Henningsens fortælling er, at han gør sig nogle overvejelser over konsekvenserne af det moralske engagement, hans holdning til strejker og hans erkendelse af *klassemæssige* modsætninger. Til slut harmoniseres dog også de modsatrettede klasseinteresser i et rosenrødt billede af patriarkalsk forsyrg. Herremændene "viste, at Smaamandens Trang ikke var dem ligegyldig, thi hver for sig skjænkede meget betydelige Gaver til Kassen, ligesom de ogsaa tilbød at sælge Fattigfolk Brødkorn under den gangbare Pris".

Samtidig med Henningsen — i midten af 1880erne — udgav Anton Nielsen en række fortællinger under titlen *Fattigmands Færd*. Det væsentligste indhold er, som Anton Nielsen skriver i forordet til andet bind, "Øjeblikkets sociale og politiske Spørgsmaal hos den arbejdende Klasse i Staden og paa Landet". Med *Smedene* skriver han sig direkte ind i arbejderklassens kampe og forhold til bønderne. Nogle forkund-

skaber kan være nyttige, inden denne fortælling kommenteres.

I 1880erne var arbejderklassen ikke blot inde i en kraftig vækst, men også inde i en organiseringsfase. Der blev dannet mange fagforeninger og ført mange arbejdskampe. Den største og mest betydningsfulde fandt sted i midten af firserne – en forløber for storlockouten i 1899. Arbejdsgiverne inden for jernindustrien havde samlet sig om et forsøg på at bryde smedenes fagforeninger og lockoutede over 1000 smede.

Denne arbejdskamp fandt sted samtidig med, at bøndernes modstand mod Estrups junker-regime var på sit højeste og samtidig med, at bønderne flettede antikapitalistisk retorik ind i deres argumentation for den demokratiske andelsbevægelse. På denne baggrund var det naturligt, at bønderne søgte at inddrage arbejderklassen i deres kamp for parlamentarisme, ligesom arbejderne i den socialdemokratiske presses opråb til "Danmarks frisindede Bønder" søgte hjælp under lockouten. Bønderne sendte madvarer o.l. ind til København og modtog bybørn som feriegæster – og gennem fælles hjælp afværgedes arbejdsgivernes anslag mod den grundlovssikrede ret til fagforeningsdannelse.

Bøndernes udgangspunkt for støtten var nok det formelle, juridiske aspekt. På det bredere politiske plan var det helt åbenbart det juridisk begrundede krav om parlamentarisme, der begrundede Venstres forfatningskamp. At venstre-politikerne ikke kæmpede for en alternativ antikapitalistisk samfundsopbygning fremgår af deres folketingscentrerede politik i 1880ernes begyndelse. De bekæmpede en offensiv mobilisering af venstre-bønderne og bremsede for politiske beslutningsprocesser ved at lade tingene 'visne' i hænderne på det diktatoriske ministerium, ved at lade regeringsforslagene ende i 'begravelsesudvalg' og siden ved at stille dagsordener om det 'ørkesløse' i at forhandle med Estrup og ved at stryge bevillingerne, især de militære, så de lignede 'barberede pudler'.

Blandt de menige venstre-bønder kunne det formelle, juridiske spørgsmål i disse år meget let glide over i egentlige indholdsmæssige overvejelser. Og med baggrund i de antikapitalistiske forestillinger, der prægede andelsbevægelsen, og i samarbejdet med byarbejderklassen forelå der tilløb til en anden samfundsudvikling. Men trods riffelforeninger, Estrups politistatsmetoder med fængslinger, blå gendarmer, 'mundkurvscirkulærer' over for politiserende lærere osv. blev det ved tilløbene. På det litterære felt er Anton Nielsens behandling af smedenes arbejdskamp et udtryk for disse tilløb.

For bønderne betød krisen ikke kun, at indtjeningen blev mindre. De kunne ikke som deres storkapitalistiske konkurrenter nøjes med at

anskue krisen som et profitproblem, der kunne afværges ved overflytning af kapitalen til en anden branche. Krisen var for dem en trussel om arbejdsløshed, om tab af gården som arbejdsplads og undergang for den livsform, der gav dem deres identitet. I *Smedene* skildres de "sløje Tiders" indflydelse i umiddelbar forlængelse af den kriseoplevelse, som reelt lå i tiden. Smedefamilien "var saadan en rigtig fynsk Familie med sin varme, næsten blødagtige Familiekærlighed", hvor "Fader og Moder, Søster og Broder (...) om det var muligt, helst (vilde) være sammen altid". Kunderne svigter og konkurrencen skærpes, så sønnen må finde en løsning hinsides familievirksomheden.

Han kan ikke blive på landet og arbejde som daglejer, da det ville være "en stor Skam for en "züfnftig" Svend", og han drager derfor til København med formaninger om at holde sig fra slemme fruentimmer og socialister. Men hans fra barnsben indpodede "Retfærdighedsfølelse", målestokken for den moralske samfundsforståelse, virker i en anden retning, så han oprøres over "Kapitalens Magt og Tyranni": "Han indsaa, at fordi en Mand var rig, havde han ingen Ret til at sulte sine Arbejdere eller hæve sig over dem".

Ligesom Henningsen gestalter Anton Nielsen herefter en situation – smedestrejken – hvor gyldigheden og rækkevidden af denne moral kommer på prøve. Smedesønnen, der har fået ansættelse hos sin farbror, må vælge mellem sin fynske familie-kærlighed og solidariteten med sine arbejdskammerater. Presset af sin kone vælger han at hjælpe farbroren med en større bestilling – under politieskorte.

Fortællingen slutter med en erkendelse af, at dette skruebrækkeri er forkert, fordi "den enkelte Smaamand" ikke kan udrette noget imod de store, "uden dersom han vil slutte sig sammen med de andre af samme Slags" – og det uanset om det går familien og gode venner på tværs.

Ikke desto mindre ligger der stadig en god portion forfattersympati hos den anden "Bondetamp" blandt arbejdskammeraterne, der fastholder den individcentrerede moral som målestok i de samfundsmæssige kampe. Han mener ikke, at skruebrækkere skal foragtes, hvis de bryder strejken, fordi de mener, det er det rette: "... det er voxne Mennesker og ingen Pattebørn, lad dem raade dem selv; for jeg vil raade mig selv. Og er det retskafne Mennesker, saa gjør de vel nok det, som de tænker, der er det bedste". Denne individualisme præger til de sidste linjer fortællingens samfundsforståelse, hvor der dækkes bord i det lille hjem, mens helten priser arbejdernes dyrekøbte frihed. Selv om arbejderne måtte slå mest af i forhandlingerne med arbejdsgiverne, var "de frie Mænd endnu". Friheden knytttes dermed ikke til sociale

sammenhænge. Den er et abstrakt ideal uden konkret indhold, fordi den kun knyttes sammen med formelle træk vedrørende den enkeltes rolle som forhandlingspartner, sælger af arbejdskraft på markedet. I bladet *Fremad og Hjemad*, som Anton Nielsen var medudgiver af i 1885, anfører han direkte, hvordan de sociale sammenhænge i form af ejendomsforhold for ham kommer i anden række. Efter en lille historie om en bonde, der spiste kirsebær eller rettere hønsekødssuppe med de store, skriver Anton Nielsen: "... jeg vil bruge Historien til at præke socialisme med. Det er ikke længe siden, at jeg ved en Grundlovsfest erklærede mig for at høre til de Desperate, og naar jeg nu tillige er Socialist, saa kan jeg ikke vide om Folk bliver saa hidsige paa at faa mig til at holde Taler for Fremtiden. — Er det ikke det, som de rødeste Socialister gaar ud paa, at de vil dele med de rige og at de vil tage selv, om de tør vove det. Ganske rigtig! Saadan skal det være. — Men hvad er det for Rigdomme, der skal deles? Ja, heri er jeg uenig med Socialisterne. De siger, at det skal være Penge og Gods, men jeg siger: noget som er endnu bedre, nemlig Aandens Skatte".

I Georg Aarslevs *Forstand og Hjerte. Kjøbstadbilleder* (1888) fortælles der i *En Nyaarsgave* om underklassepigen Thora, der sætter sit barn ud, således at den rige fabrikant Kruse finder det og tager det til sig. Efter en række intriger bliver Thora gift med denne fabrikant, og historien toner ud i en nytårsfest, hvor fabrikantens arbejdere lovpriser deres fabrikherre og hans unge frue, der er "af den rigtig gode Slags, der har Hjerte for Smaafolk". Inden Thora når så vidt, lever hun som skuespillerinde, og har hovedrollerne i "de da bekjendte Folkekomedier "Herren ser dine Veje", "En Kvinde af Folket", "Et Waysenhusbarn", "En lille Hex" o.fl.". Om Aarslev har tænkt på Vilhelm Mallings *En af Folket* (1885) skal være usagt, men det tør siges, at Malling ser de sociale modsætninger i et noget mindre rosenrødt skær.

Som i så megen anden skolelærerlitteratur er den handlingsskabende konflikt i skuespillet *En af Folket* den forventelige svigerfars modstand mod datterens forbindelse. Men til forskel fra den meste anden skolelærerlitteratur er det ikke, fordi datterens kæreste er kræmmer, husmand, fordrukken, usædelig, pengeløs e.l. Det er fordi, Gehejmeråden ikke kan acceptere den unge Holger Torsteds politiske aktiviteter og anskuelser. Kærlighedsfællesskabet har også en anden funktion. Det er ikke et fristed for en ikke samfundsmæssig inderlighed, men tværtimod et sted, hvor der oplades til "ny Bærekraft" i den sociale og politiske kamp.

Hovedtemaet er forfatningskampen mellem Venstre og Højre, men allerede i de indledende replik-udvekslinger nævner Dagmar —

gehejmerådens datter — socialismen for dens dyders skyld.

For Torsted er det imidlertid den grundtvigianske kaldsopfattelse, der er udgangspunktet for hans politiske bevidstgørelse. Hans faste overbevisning grunder sig på hans følelse af et kald "til at tage Del i Forhandlingerne" om "Tidens brændende Spørgsmaal" og på hans tro på folkets historiske kaldelse: "Ja, jeg tror, at vort Folk, som hvert andet, har sin verdenshistoriske Opgave, og kun ved at udføre den kan det naa sin Lykkes Toppunkt".

Baronen kalder hans tro kling-klang og højskolemusik, mens gehejmeråden går videre og kalder det den lige vej til "en forfærdelig Gjentakelse af det blodige Rædselsherredømme". Det kommer til brud oven på denne salve, og over for Dagmar forklarer gehejmeråden sig med denne kritik: "Og Gaarden? hvorledes gaar det med den? han er jo næsten aldrig hjemme, saa den kan snart ødes, og saa ender han i den dybeste Elendighed. (. . .) Folk fra Gaden, fra Samfundets laveste Lag".

Disse domme og det slet skjulte forsøg på at købe Torsted fra at deltage i "Folkepartiet" og dets folkemøder får dog ikke Torsted til at misrøgte sit kald. Da han til slut arresteres efter et folkemøde — ligesom en række venstrefolk blev det i det virkelige liv — får dette overgreb gehejmeråden og svigerfaren til at se på ham med mildere øjne.

I det følgende skuespil — *Paa Herregaarden* fra 1887 — går Malling videre end til de rent politisk-ideologiske modsætninger. Han giver et billede af disse modsætningers sammenhæng med sociale modsætninger og kampe "på herregården".

Godsejersønnen Aage har været på højskole og hjembringer en højskolekammerat Niels, der er husmandssøn. På trods af kancelliråder og jægermestre lykkes det nu at overskride klassebarrieren med et par rigtig folkelige ægteskaber. Aage gifter sig med husjomfruen, der har et uægte barn på samvittigheden, og Niels gifter sig med Aages søster.

Indvævet i disse handlingsmønstre lægges der udtrykkeligt en klassemæssig synsvinkel ned over stoffet. Børnenes mor støtter sønnens højskolebesøg, da "det er i sin Orden, at en Godsejer til Bunds lærer Folket at kende. Han hører jo dog paa en Maade med til Folket". Sønnen selv udtaler, at han på højskolen har lært familiekærligheden såvel som arbejdets "Adelskab" at kende. Kancelliråden besvarer denne lovsang til arbejdet med foragt: "Hvad mener du med at tage Fat? vil du pløje . . . harve . . . (smilende) staa i Møddingen?".

— Og Niels' bemærkning om arbejdets ære og gavnligheden af, at alle prøver praktisk arbejde, bringer det overbærende smil bort:

"Teorier, Teorier! Men Verden kan ikke gjøres om efter Teorier. Der er nu en Gang en Overklasse og en Underklasse, og det *maa* være saaledes, hvis Samfundet skal bestaa. Der er dem, der skal gjøre det strænge Haandens Arbejde, og der er dem der (leder efter Ordet) — Niels Faurskov: der skal fortære dets Frugter".

Imidlertid beskriver Vilhelm Malling nu en situation, hvor denne klasseforståelse, der ikke bygger på ejendomsforhold, men på modsætningen mellem arbejdsomhed og driveri, kommer på prøve. Da det kommer til en strejke blandt godsets teglværksarbejdere bringes den folkelige Aage i et dilemma p. gr. af sin arbejdsgiver-status og spørger husjomfruen til råds. Hendes svar er den efter Aages mening altforsonende grundlov: "Hvad I ville, at Menneskene skulle gjøre mod eder, det samme gjøre I og mod dem".

Da jægermesteren senere drøfter emnet med Aage, fortæller han, at gårdmændene på hans egn har lavet "en Ring" for derigennem at fremtvinge en bestemt dagløn. Aage kan nu uden vaklen påpege forskellen mellem de besiddendes tvang i form af Ringen og de besiddelsesløses tvang i form af strejker: "Der er Forskjel. Sammenlutning er deres *eneste* Vaaben, det er Nødværge, og det vil jeg ikke være med til at slaa dem af Haanden ved det giftigste af alle Vaaben: Sulten".

Arbejdskonflikten løses ved, at Aage lægger regnskaberne på bordet og herefter opnår en overenskomst. — Hertil og ikke længere når skolelærerlitteraturen i sit forsøg på at sætte sig ind i den socialistiske kamps mål og væsen. Men det skal tilføjes, at generelt gik den socialistiske kamp i Danmark i 1880erne heller ikke meget længere end til krav om respekt for organiseringsretten og indgåelse af kollektive overenskomster.

Fællesnævneren for Anton Nielsens og Vilhelm Mallings og den øvrige skolelærerlitteraturs samfundskritik er den subjektive og moralske bedømmelse af forholdene. Men skillelinjerne var ved at vokse mellem de forskellige skolelærerforfattere. Thyregod, der i 1880erne var flyttet til København, fandt sin inspiration i *Vildtvoksen*, *de Skikkelser* og *Mosgroede Minder*, Skytte i husflidssagen og *Den onde Lensmand*. Og ude til højre træffer man det moderate Venstres huspoet og medarbejder ved Morgenbladet — Bertel Elmgaard — som antisocialistisk agitator. Ingvor Bondesen, der efter en stribe historiske romaner i 1880erne rykker frem til nutiden med *Skovstrupfolk* (1885) og *Karreten paa Lønneskov* (1888), demonstrerer samtidig afstanden mellem skolelærerens og bondens indsigt i landbrugsforhold. Den sidste roman er et langt indlæg mod forsøget på at overvinde krisen ved at forlade den gamle slags landbrug med

brakmarker til fordel for det moderne, videnskabelige landbrug. Det er symptomatisk, at det eneste forfatterskab i skolelærerlitteraturen efter 1885, som fortsætter en uanfægtet småborgerlig optimisme, er højskolemanden Kristian Østergaards forfatterskab fra Amerika: *Vesterlide* (1889), *Nybyggerne* (1891) m.fl. På denne side af århundredskiftet forekom der ikke siden forsøg på at indarbejde byarbejderklassens samfundskritik og samfundsforståelse i skolelærerlitteraturen. Men samtidig er den overvejende del af skolelærerlitteraturen fra 1885 og frem til århundredskiftet et vidnesbyrd om en troværdighedskrise for småborgerideologien.

Nyorientering og desorientering

1. Linjer i 90ernes folkelige sammenbrud

Anders Nielsen skrev i 1888 romanen *Jens Kragh* – en "Novellistisk Skildring fra Tiden ved Stavnsbaandets Løsning". Festlighederne i anledning af 100-årsjubilæet for bondefrigørelsen overskyggedes imidlertid af nederlagsstemningen efter den mislykkede forfatningskamp o. 1885, landbrugskrisen og de uddybede kløfter mellem de forskellige alliancepartnere i den demokratiske bondebevægelse. I Bertel Elmgaards *Hjemstavns-Billeder fra Jylland i Somrene 1885–86*, der også udkom 1888, ser man således en række fortællinger, hvor ikke bare de pietistiske vækkelser, grundtvigianismens fremkomst og politiseringen af bondebevægelsen ses som historiske fænomener, men hvor selv den umiddelbare samtid behandles, som var den historie, vemodsfremkaldende fortid.

Hovedemnet for Elmgaards fortællinger i denne bog er vurderingen af den politiske kamp i 80'erne og især vurderingen af bondedemokratiets forhold til byradikalismen, socialismen og kapitalismen. Målestokken for denne vurdering er de fremherskende småborgerlige produktionsforhold og bondeproduktionens umiddelbare sammenhæng med jorden og naturen. Som det udtrykkes i fortællingen *Skytter*, hvor hovedfiguren redegør for sin undren over, at Venstres kamp for parlamentarisme ikke har ført til sejr: "Man stolede trygt paa Sejren. Gik ikke allerede dens første Lysbud over Landet – dette vort lille Land, der er som skabt for Friheden og Demokratiet? Her er ikke Plads for mægtige Jorddrotter saa lidt som for de store Kapitaler. Disse kan ikke skyde den Fart, som de med Lavinens Natur kræver for

rigtig at svulme op, og hine kan ikke samle Jorden paa enkelte Hænder, end sige lægge den ud til Jagt og Forlystelser”.

I fortællingerne *Jelling*, *Politik og Idyl* og *En Bondefører* gør Elmgaard det klart, at alliancen med socialister og ateister er en af de afgørende årsager til sejrens udeblivelse, men samtidig beskrives det politiske som sådant som noget uægte i forhold til den naturlige, tidløse binding til Jorden, Gården, Slægten. Den socialistiske agitator afslører sin egen umulighed ved at arrangere et møde midt under høsten. Kort efter at han har indledt sit Louis Pio-kopierede angreb på de udsugende gårdmænd som landarbejdernes værste fjende, forlader de forsamlede landarbejdere mødet, fordi en tordenbyge trækker op og truer indhøstningen af gårdmændenes gode korn. — Men også den politiske bonde, ”rigsdagsbonden” stilles op som unaturlig over for de sunde, bærende bondekræfter: ”Medens Kristen Jensen var tildannet efter Aviser og politiske Møder, havde Snit som en ”Rigsdagsbonde”, saa var der hos Manden fra Stavsholt noget, der ganske anderledes bragte Bud fra Bondegårdens stille, sunde, daglige Kaar, en selvstændig Ro, en Friskhed i Udtrykket, en Bevidsthed om Ansvar i alt, hvortil man føjede sit Ja, som randt af det Bedste i Bondelivets Muld, og som har givet sig forholdsvis lidt til Kjende hos de Bønder, der har ført Ordet i vort offentlige Liv”.

Men grundtonen er rådvildheden og usikkerheden over for de kræfter, der står fremmede over for bondelandet Danmark, der skulle være ”som skabt for Friheden og Demokratiet”. I *Politik og Idyl* er det således karakteristisk, at i den gennemførte idealisering af det gamle bondelivs uberørte idyl tolkes denne idealisering ind i nogle finlitterære rammer, der viser flertydigheden i holdningen: ”Det er ogsaa en prægtig gammel østjysk Landsby, jeg er kommen til, her er Hygge og Velvære, gammel Sæd og Skik holdes endnu paa mange Omraader i Hævd. Her er intet Krohold. Forfinelsen, Bynoderne er ikke trængte ind og har altsaa ikke uddybet Kløften mellem Gaardmænd og Husmænd eller den tjenende Klasse. (. . . Her mærkes intet til den moderne Mekanisme, Maskinværket, der gør os saa febrilske, som var vi alle snurrende Hjul eller knagende Tænger. Livet synes her at forme sig uden Tryk, efter de oprindelige Love. Hver Landsby fører sit Liv, hver Gaard atter sit. Menneskene er frie Væsener, ikke Maskindele. En stille Velvillie omslutter alle. Her er intet Proletariat, ingen stinkende Afkrog, der helst skal glemmes, intet Taarn eller Palads, der kaster sin Skygge over de jevne Vaaninger. Det er en Landsby, som Jean Paul — efter Børnes Ord — søgte den ad snævre, tilgroede Stier, og han vilde finde Forstaaelse her, naar han gik ud og ”i Folket talte Menneskene, i Byerne Tagene og under hvert

Tag hvert Hjerter ” ”.

Bertel Elmgaard, de grundmurede bondeidealers talsmand i en rodløs og bevæget tid, skal på sine sidste dage have levet som subsistensløs, samtidig med at han fantaserede om en samfundsroman, der ryddede op i de kirkelige og politiske forhold!

Et første overblik over 90ernes skolelærerlitteratur bekræfter hurtigt, at folkeånden eller den folkelige optimisme var blevet hjemløs. Enten orienterede forfatterne sig mod byforhold og grænselandet mellem de Radikale og Socialdemokratiet, eller også bevarede de orienteringen mod landsamfundet men med store problemer med at fastholde den klasseharmoniserende folkelighedsideologi, — hvis den da ikke direkte afkræftes. Og hertil kom orienteringen imod det højere med forskellig religiøs litteratur, orienteringen imod fortiden i historiske romaner og fortællinger, orienteringen mod det private i værker om skilsmisseproblemet o.l. samt en orientering mod det mytisk-tidløse.

Storbyorienteringen var naturlig for Edvard Søderberg, da han var opvokset i en fattig håndværkerfamilie i København, og hans forfatterskab ligger uden for den øvrige skolelærerlitteraturs rammer. For Fridtjof Bons vedkommende var der imidlertid tale om et geografisk, klassemæssigt og ideologisk skrift. Han var søn af højskoleforstanderen Julius Bon, kom fra Bornholm til København, hvor han debuterede med *Hjemstavns-Billeder* (1892). Fortællingerne heri var, som den ikke ualmindelige bogtitel antyder, beslægtet med den almindelige skolelærerlitteratur. Men i den følgende *Fristelser* (1895) skriver han sig over i periodens storbylitteratur for siden lidt på afstand, men velmenende og undertiden solidarisk at skrive om forhutlede storbyskæbner i *Stoltenberg og andre Svende* (1898) og *Tempeltjenere i blandet Selskab* (1899).

Landorienteringen havde snarest karakter af en desorientering. Hos Jens Skytte fastholdtes det grundtvigianske livssyn, men frisindet suppleredes med en kraftig afvisning af storbylivet, husmandsradikalismen og socialdemokratiet. I værker som *Guld og grønne Skove*, *Folkene paa Lille Dyre* og *Arvesølv* er synsvinklen storbondens. Folkelighedsidealet er forvandlet til bondearistokratisme.

Hos Peder R. Møller, der i 1893 endnu skriver reklamerende om "Landlivets Poesi" i en fortælling i *Fra det brede Lag*, var lige som Jens Skytte en elev og ven af sangskriveren blandt skolelærerforfatterne, Mads Hansen. I P. R. Møllers skuespil træder en mere realistisk pessimisme frem — især i *En Skærsild* (1887) der ligesom *Under Hammeren* (1883) skildrede, hvordan prokuratorer og grossererere som repræsentanter for pengeøkonomien bringer krise og fallitter ind over bondelandet.

I H. P. Lundes *Midsommerbarnet* (1898), Martin Skovbos (pseudonym for Martin Frederiksen) *Fra den gamle Færgegaard* (1894) og Søren Gundesens *Nedarvet* (1894) er der tilsvarende tale om en dystre stemning — hvad enten det er den unge generations byrdefulde psykiske arv eller truslen fra "Stadens Tummel", som stemmer til dysterhed.

I Zakarias Nielsens, Edvard Egebergs, Kappel Bøckers og Vilhelm Mallings forfatterskaber kan man iagttage en mærkbar tendens til at opgive beskæftigelsen med landsamfundets problemer til fordel for en opdyrkning af familielivets inderlighed og tilsyneladende rent psykologiske problemer. Endelig kan man nævne nogle få forfatterskaber, som helt opgav en umiddelbart social orientering, idet de bevægede sig over i en monumental religiøs digtning. Husmandssønnen S. Kr. Sørensen skrev således de stilistisk højt-sigtende dramatiske digterværker *Fremmede Guder* (1892) og *Stjernens Søn* (1893) samtidig med, at P. J. Korsholm udgav *Brylluppet i Kana* (1893).

Dette opbrud i den skolelærerlitteratur, der ellers op i 1880'erne havde været knyttet sammen i en fælles forståelsesramme, er en afspejling af det sociale og politiske opbrud, landbrugskrisen havde ført med sig. Netop ved overgangen til århundredets sidste tiår bredte den økonomiske krise sig til den andelsorganiserede kødproduktion, som ellers skulle bane landbrugerne vej ud af krisen. Krisen var så alvorlig, at gårdmændene forlod deres hidtidige 'folkelige' positioner, eller fastholdt dem på en ændret baggrund.

Under indtryk af den økonomiske krise fandt en stor del af gårdmændene sammen med godsejerne i Danmarks Agrarforening i 1893. Skønt Venstre var præget af store — klasse-mæssigt betingede — stridigheder mellem de radikale og moderate fløje m.h.t. forhandlinger med Estrups diktaturlignende regime, så kom det allerede i 1894 — presset af agrarbevægelsen — til et politisk forlig og dermed afslutning på forfatningskampen. De moderate kræfters fremgang og hele den social- og husmandslovgivning, som gennemførtes i 90'erne, var udtryk for, at der ikke længere var tale om en kæmpende bondebevægelse, der med troværdighed kunne alliere sig med den øvrige arbejdende landbefolkning under folkelighedens fane. Gårdmændene var nu kommet ind i en fase, hvor de tydeligere end tidligere havde arbejdsgiverinteresser at kæmpe for over for den øvrige, også stærkere lagdelte landbefolkning.

Samtidig oplevede disse selvejerbønder et voksende modsætningsforhold til byborgerskabet, der var den klasse-mæssige bærer af det industrielle gennembrud i 1890'erne, og byarbejderklassen, der gennem socialdemokratiet og fagforeningerne for alvor gjorde sig gælden-

de i dette årti. I 1899 kom det til en meget omfattende "general-lock-out", hvor disse egentlige repræsentanter for det kapitalistiske system konfronteredes. Det var det "septemberforlig", som afsluttede denne konflikt, der gennem udformningen af retslige bestemmelser om forholdet mellem arbejderklasse og kapitalistklasse så at sige skabte et arbejdsmarked helt uden om bønderne, der ellers hidtil havde tegnet den danske samfundsopbygning. Og i modsætning til smedekonflikten i 1880'erne trak bønderne følehornene til sig. Vel gik de — trods kraftig propaganda fra arbejdsgiverforeningens side om de fælles interesser mellem byernes og landbrugets arbejdsgivere — ikke aktivt over til arbejdsgiverfrontens side, men støtten til arbejderne var ikke af nær samme størrelse som i 1880'ernes politisk bevægede tider. Klassemæssigt var de placeret *uden for* de kæmpende klasser, og forholdet til begge parter blev præget af en objektivt betinget usikkerhed og modsætningsfyldthed.

Dette grundstød for de oprindelige optimistiske forventninger om en folkelig 'bondetid' oplevedes særlig stærkt af ideologerne for disse grupper og førte — som det er fremgået — stedvis til, at de opgav den traditionelle, men nu ikke så selvfølgelig alliance mellem landbefolkningen og lærerne.

Netop blandt de digtende skolelærere ser man et stort antal flytte fra landet til København: Anton Nielsen, C. A. Thyregod, Zakarias Nielsen, Ingvor Bondesen, Fridtjof Bon, Kappel Bøcker m.fl. Herinde blev skolelærernes *mellemlagsposition* (eller isolation) tydeligere, samtidig med at mellemlagene eller "Mellemstanden" ifølge Cordt Trap — chef for Københavns statistiske kontor i 1890'erne — socialt nærmede sig arbejderklassen. I 1899 skrev han: "Umærkeligt har dette (det offentlige skolevæsens kvalitetsforbedring i København) øvet Indflydelse paa Vurderingen af den offentlige Skole, og en stor Del af Mellemstanden, der ogsaa socialt er rykket Arbejderstanden nærmere, har lidt efter lidt vænnet sig til Tanken om at sende sine Børn til Kommuneskolen".

For bondefødte landsbylærere har denne proletariseringstendens dog ikke været let at acceptere. Som *maske* bevares den traditionelle selvejer- og folkelighedsideologi, men på et langt snævrere område og med nogle træk, hvis reelle baggrund var skolelærerfamiliens livsforhold. Som eksempel kan man nævne Zakarias Nielsen, der i 1889 flytter ind i en villa i rigmandskvarteret ved Charlottenlund. Selvejerbondens ejendomsglæde er her snævret ind til villaejerens ejerstolthed: "I Hjemmet ved Bøgelunden tog jeg saa mit friske Landliv (!) op paa ny, et virksomt Liv i Frihed og Uafhængighed". Og bondens materielt begrundede høje vurdering af det hårde arbejdes værdi er her i *Minder*

og spredte Træk af mit Liv II blevet haveejerens koketteri med sin sunde og simple bondefortid: "Vistnok var der adskillige fine Grosserere og Standspersoner, der skævede smilende til mig, naar de gik forbi min Have og saa mig ase som en Arbejdsmand med Spade, Le og Havesaks; men jeg havde for meget af Landsbymenneskets Natur i mig, til at jeg skulde bryde mig om disse fornemme Smil".

Til op i 1870erne havde kaldsmoralen og de tilknyttede værdier som orden, sparsommelighed, askese i temmelig vid udstrækning stemt overens med de objektive betingelser for at nå frem til eller i hvert fald bevare selvejendommen. I hvert fald for bønderne og dele af husmændene. Denne tilnærmelsesvis overensstemmelse mellem ideologi og faktiske forhold kom ud af balance fra 1880erne, hvor terminsdagene forvandlede til dommedage, hvor gårdene ikke sjældent kom på tvangsauktion.

Den stadig mere utidssvarende og usamtidige ideologi magtede ikke at give en rationel begrundelse for forgældelsens voksende tyngde og konjunktursvingningernes ligegyldighed over for arbejdsindsats og afholdenhed på den tidligere så myndige husbonds gård. Men bondens reaktion var at klamre sig til sin moralske og asketiske forestillingsverden. På den ene side spændtes livremmen et par huller ind, på den anden side lagdes ansvaret for de hårdtarbejdende bonders problemer over på lånekapitalen, den mobile kapital og dennes agenter: sagførere, bankmænd og grosserere.

Den forvandling af samfundsproblemer til private, psykologiske problemer, som var følgen af, at de utidssvarende moralnormer fastholdtes, gik endnu videre hos de landbosønner, der nu som skolelærere og producenter for litteraturmarkedet tilhørte mellemlagene. For det første betød afsløringen af tvetydigheden i bøndernes politiske og kulturelle bevægelse, at mange af ideologerne opgav det politiske engagement for i stedet at beskæftige sig med personlige og familiemæssige problemstillinger. Et tydeligt eksempel er Vilhelm Malling, der efter de politisk engagerede skuespil i 1880erne i skuespillet *Bodil* (1898) beskæftiger sig med skilsmissspørgsmålet, og i den sammenhæng opstiller en modsætning mellem det politiske engagement i frihedsbevægelsen udadtil og tyranniseringen af børnenes følelses- og kærlighedsliv indadtil.

For det andet forudbestemte disse mellemlags familieform ideologerne til at forstå samfundsforhold i mere snævert psykologiske baner. Hvor bondens familiebrug endnu bandt familiens medlemmer i et fællesskab om arbejde og opdragelse, var mellemlagenes familieliv – jfr. Zakarias Nielsen-eksemplet – uden direkte økonomisk og arbejdsmæssigt fællesskab endsige funktion. Havearbejdet f.eks. og familie-

samværet havde hovedsagelig en rekreativ funktion. Kaldsmoralen og værdier som orden og sparsommelighed knyttede sig derfor til anderledes intime forhold.

Ikke mindst indlæringen af disse normer i den opvoksende generation fik en helt anden karakter. Hvor bondebørn selv under krisen kunne se en vis umiddelbar fornuft i deres forældres krav om ordentlighed og flid, fordi disse normer var begrundet i familiens fælles arbejde for at holde gården på fode, måtte det i bl.a. lærerfamiliernes intime, arbejdsfrie samliv blive sværere at begrunde sådanne normer i konkrete arbejdsprocesser og synlig social nødvendighed. I stedet indpodede forældrene, især fædrene, normerne gennem en streng autoritetshåndhævelse, der fra børnenes synsvinkel var uforståelig. I familiens afsondrede, intime samliv rettede børnenes seksualitet sig imod forældrene. Normindlæringen blev knyttet sammen med en hæmning og bearbejdning af denne seksualitet. Afholdenhed blev ikke begrundet i hensynet til vinterforrådets holdbarhed, men i tabueringen af børnenes seksualitet – for nu at eksemplificere. Og denne driftsundertrykkelse blev ikke begrundet i en forståelig ydre social nødvendighed, men i forældreautoritetens fysiske overlegenhed.

Selvfølgelig havde de bonde- og degnefødte forfattere, som skrev i 80'erne og 90'erne, ikke førstehåndserfaringer som *objekter* for denne opdragelsespraksis, som i samme periode fik sin teoretiker med Sigmund Freud. Men de kan selv have praktiseret den over for deres børn (og elever), og desuden medvirkede andre forhold til at danne en sådan snævert psykologisk-driftsmæssig bearbejdning af de samfundsmæssige forhold. Selve overgangen fra landsbylærerens til byskolelærerens og byforfatterens miljø under en krise, som var i færd med at fjerne grundlaget for den optimisme, der i årtier havde været knyttet til landbruget og bønderne, skabte sådanne betingelser.

I Kappel Bøckers forfatterskab omformes den psykologisk-driftsmæssige bearbejdning af det, der endnu i romanen *Jørgen* (1889) var indlejret i klassemæssige modsætningsforhold, til beskrivelser af de eksistentielle spændinger mellem 'trods' og 'underkastelsestrang' i et mytisk univers. Men i romanen *Søskende* (1893) giver han en klar skildring af, hvordan autoritetshåndhævelsen som sådan bliver en følelsesmæssig erstatning for den manglende samfundsmæssige autoritet, hvordan indholdet i denne autoritetshåndhævelse i tilsvarende grad er selvmodsigende, og hvordan den hos børnene skaber psykologiske problemer og bindinger, tilsyneladende uden nogen samfundsmæssig baggrund og tilknytning.

Det hedder således om de to søskendes far: "Høg var nu i sit Es. At

holde Justits var hans Kæphest, naar Humøret tog ham, og Høg havde det meget med Humørdarligheder. Det var ham da som et lunkent Bad at komme i Raseri og han søgte naturligvis Lejlighed dertil". Justitshåndhævelsen inden for hjemmets vægge står i et omvendt forhold til hans samfundsmæssige betydning: "Hans Tjenestefolk sagde om ham, at han ikke var rigtig klog. — Hans Befalinger stred mod hverandre Gang efter Gang, og dog var han i højeste Grad grov, naar de ikke alle var udførte. Samme Skudsmaal fik han naturligvis over hele Byen, og ingen omgikkes ham eller kunde omgaas ham. Dag efter Dag laa han hjemme paa sin Sofa og kommanderede og lagde Mærke til sit eget Humør. Kun en sjælden Gang kom han til Søborggaard eller til Proprietærene i Omegnen. Tit kunde han da vise sig gennemelskværdig, men ingen troede ham og ingen kunde lide ham, — Men til Gengæld var han saa meget desto mere i sit Hjem. Her maatte Underdanigheden skinne om ham, og Ydmygheden ligge for hans Øjne til hver en Tid, hvis der vilde være flere i Gaarden end han".

I *Jørgen* er trodsen hos helten, der er søn af en daglejer, som kulden og sliddet har dræbt, sat ind i et klasseperspektiv. Selv om han er fattigmandsbarn vil han ikke bøje sig, og i den afgørende fase af handlingsforløbet foretager han det klassiske oprørsforsøg over for magthaverne i landsamfundet — ildspåsættelsen. Romanen slutter med, at Jørgen fængsles for sin gerning, men den konfliktskabende modsætning forsones kun antydningvis, idet Jørgens kæreste, der hellere ville have den rige gårdmandssøn Gustav end den fattige Jørgen, ifølge rygterne bryder med Gustav, da denne sammen med sognefogeden går over for at få fat på Jørgen efter brandstiftelsen.

I *Søskende* er trodsen skildret i en beslægtet trekant, hvor helten gør rigmandssønnen til stakkel, fordi denne har bragt heltens søster i ulykke — "saa forfører han ikke flere Piger". Men trodsens årsag søges her i familiemæssigt-psykologiske forhold. Det er far Høgs humørdarligheder som er baggrunden for heltens storhedsdrømme og ønske om at få faren til "at springe op ad Væggene". Romanen fastholder her ligesom i *Jørgen* de konfliktskabende modsætninger, men til forskel fra den første roman er det ikke et fængsel, men en sindssygeanstalt, der angiver udvejsløsheden. Dermed er selve "udvejsløshedens sted" også snævret ind fra et samfundsmæssigt tilknyttet sted til et psykologisk-privat sted.

Lovprisningen af det sunde landliv og de grundtvigianske storbonders jord-forbundenhed på den ene side, den melankolske skildring af social og sidenhen psykisk afmagt på den anden side — det er to af yderpunkterne i de linjer, der aftegner sig i skolelærerlitteraturen efter bonde-optimismens sammenbrud. Mellem Jens Skytte og Kappel

Bøger finder man Zakarias Nielsen, på hvis forfatterskab man efter de enorme oplagstal at dømme kan aflæse, hvilke forestillinger og løsningsmodeller, der under disse brydningsår havde mest appel til skolelærerlitteraturens publikum.

2. *Fædre og bønder i Zakarias Nielsens forfatterskab*

I sine erindringer skriver Zakarias Nielsen om, hvordan han ved bøndernes gilder og sammenkomster allerede i sin barndom fik "en anende Forstaaelse af, at en ny Tid var ved at gungre frem, en Bondetid, der vilde vende op og ned paa Magtforholdene i vort Land". Disse erindringer selv giver en klar fornemmelse af, at Zakarias Nielsen gennem hele sit liv søgte at indrette sig efter disse forhold. Han fortæller således flere steder om sin vaklen i religiøse spørgsmål, i politiske spørgsmål, i litterære spørgsmål, men både i erindringerne og i udviklingen i hans forfatterskab ser man, at han i sin vaklen konsekvent hælder til den stærkeste og bredest funderede side.

Han forsøger selv at begrunde sin vaklen i "en underlig Dobbeltthed i mit Væsen", som skulle have præget ham lige fra barndommen. På den ene side passiv og indadvendt afholdenhed, på den anden side aktiv og udadvendt lystudfoldelse. En dobbeltthed, der må sættes i relief til billedet af den meget hidsige far og en mor, der selv efter, at sønnen var blevet en granvoksen mand, kunne give sine moderfølelser afløb i fremmedes påhør og påsyn i næsten pinlig grad. I hans forfatterskab er det ikke svært at få øje på denne dobbeltthed i teksterne, og det er interessant at se, hvorledes en uafklaret svingning mellem moderbinding og faderopgør overlejer skildringerne af de sociale, religiøse, politiske og litterære frigørelsesbevægelser. Holder man forfatterskabets romaner op imod hinanden får man et præcist indtryk af periodens socialt-klassemæssige og social-psykologiske udvikling — registreret og 'levet' af en lærer og 'fri' forfatter.

Den første roman — *Nye Tider* (1881) — foregår på landet og beskriver hvordan bønderne i et lille sogn rives med af den kulturelle og politiske frigørelsesbevægelse. Byen repræsenteres kun af et par luftige skikkelser, der tilsidst forsvinder helt ud af det landlige billede. Den næste — *Gamle Vaner* (1883) — foregår også på landet, men dels indledes den simpelthen med, at "der kom Luftninger fra Hovedstadslivet til den ensomt liggende Præstegaard", dels er det landlige billede mere snævert centreret omkring præstegården. I best-selleren *Maagen* (1889) er storbybeskrivelsen tyngdepunktet, selvom landlivet opstilles

som et rekreativt fristed og en – utroværdig – løsning på de psykologiske problemer. I *Kulsvierne* (1893) er scenen igen landet, men den tilbagevenden er muliggjort ved, at der er tale om en *historisk* roman. I samtidsromanen – og best-selleren – *Den store Magt* (1898) er storbylivet dominerende fra først til sidst. Landmiljøet optræder kun rigtigt gennem hovedpersonens ven – den idealiserede bonde Niels Erhardt –, der imidlertid, symptomatisk for perioden, må gå fra gården, mens hovedpersonen, Jørgen, går igang med en bog om Københavns historie – ”den Bog vilde ”gaa”, det var der ikke Tvivl om”.

Bevægelsen bort fra landet og over mod byeksistensen er samtidig en bevægelse bort fra en indforstået hyldelse til Rørby-bøndernes kulturelle frigørelse og økonomiske fremgang (i *Nye Tider*) over en problematisering af by-radikalismen og socialismen (i Maagen) til en debat om skilsmisssens tilstedelighed (i *Den store Magt*). I *Maagen* angives grundtvigianismen som en køn, men utroværdig ”løsning” gennem den gamle Møller Ravn, der hele tiden sætter sin lid til, at ”konturerne” vil hæve sig, når blot man har en ”glad livsbetragtning”. I *Den store Magt* spiller den stovte bonde Niels Erhardt – der er aktiv i Skytte- og sangforeningen – som nævnt fallit og får ”en beskeden Plads som Leder af Avlingen hos en Brændevinsbrænder i Købstaden”, mens hans kone lægger ”sig efter Modepynt”. Udviklingen fra den førstnævnte til den sidstnævnte roman kan sammenfattes således: Mens hovedfigurens personlige – karriere- og driftsmæssige – engagement i den første går op i den mere omfattende sociale frigørelsesbevægelse, er det i den sidste sådan, at skildringerne af den nye – sanselige – fritænkerlitteratur og lignende bredere tidsstrømninger blot er kulisser for hovedpersonens private, psykologiske konflikt.

Betragter man familierelationerne og forholdet mellem det private engagement og den sociale bevægelse i de tre romaner, viser det sig tydeligt, at psykologiske forhold bliver stadig mere bestemmende for den skitserede udvikling/indsnævring. Uafklarede bindinger til forældrene får ham til at opgive det udadvendte arbejde. I stedet for opgøret med faderskikkelsernes autoritet skildres underkastelsen. I stedet for den seksuelle frigørelse forløses seksualiteten i en smagende dyrkelse af afkald og lidelse. En sammenligning mellem de tre romaner kan illustrere dette.

I *Nye Tider* er den unge bonde Knud den mandlige hovedfigur og forelsket i Emma, datter af hovedmodstanderen, den gamle autoritære degn Lystrup. Både Knud og Emma ønsker at frigøre sig fra stagnationen i Rørby, og frigørelsens ideologiske og politiske indhold er samtidig en seksuel frigørelse. Igennem hele romanen er Emma

imidlertid tøvende, mens Knud går radikalt til værks. Denne forskel bunder i forskellen i deres "frigjorthed" fra forældrene. Emmas far er den stivsindede, autoritetsdyrkende gamle degn, hvis hammer falder, hver gang han sporer frigørelsestendenser. Knud, derimod er forældreløs. Dermed har romanen i sit anlæg et langt stykke henad vejen simpelthen undgået et faderopgør for Knuds vedkommende, og lettet sig arbejdet med at udforme en problemløs radikal jeg-hævdelse. Som en slags faderfigur kan man måske betragte svogeren, som Knud står i et dårligt forhold til, men som han redder ud af en pengeknibe. En redning, som samtidig er en demonstration af, hvem der er den stærke mand i det forhold. — Først frygten for, at det er Knuds opslag om en friskoleoprettelse, som har bragt den gamle degn Lystrup til dødslejet, lærer Knud ydmyghed og underdanighed.

Måske uden selv at være klar over det, anskueliggør Zakarias Nielsen sammenhængen mellem social og seksuel frigørelse i skildringen af bækken, hvis strøm og toner afbilder såvel den almene sociale frigørelse som den private virkeliggørelse af et seksuelt forhold. Som et varsel om den autoritetsbinding og afkaldsdyrkelse, der sidenhen kom til at præge Zakarias Nielsens forfatterskab, slutter *Nye Tider* med denne beskrivelse af bækken, der tidligere brusende havde væltet storslusen og overskyttet sine bredder: "Og Bækken synger sine Viser Dag og Nat, Dag og Nat. (. . .) Klarere, ligesom rensede lyder Tonerne nu. Der er Ro i Harmonierne, der er en Klang af rolig Lykke, men ogsaa af Ansvars og Pligtens Alvor i Bækkens Viser. Men hun (Emma) takker Gud, at hun kom over paa denne Side. Det er ikke enhver, der kommer over Bækken. — Ellen kom aldrig over".

I bæk-symbolet er det centrale naturkræfternes frie bevægelse. I den næste roman — *Maagen* — er mågesymbolet ikke så meget udtryk for naturens frie (drift-)udfoldelse som et udtryk for evnen til at beherske og trodse den. Figuropstillingerne tager sig også noget anderledes ud end i den optimistiske *Nye Tider*.

I *Maagen* er centralfiguren en kvinde — Helene —, og det er netop hendes underkastelse under pligtens, lidelsens og dødens bud, som lovprises i romanen. Hendes mand, Boje, er ligesom Knud i *Nye Tider* den aktivt engagerede, udfarende kraft, men til forskel fra Knud fremstår disse egenskaber i et mindre glørværdigt skær. Forskydningen fra frigørelsestema til underkastelsestema hænger sammen med, at Helene ikke som Knud er et fritstående, forældreløst individ, tværtimod er det fra første færd en magtfuld og autoritær faderskikkelse, der binder hende til sig i et krast beskrevet underordningsforhold.

Faren er redaktør, og den tidligere omtalte adskillelse mellem social

aktivitet og normindlæring hos de nye mellemlag gør sig også gældende for ham. Hans hårde og brutale opdragelse er kombineret med et hyppigt fravær fra familielivet. "Faderen var det meste Tid ovre i Baghuset" og et par aftener om ugen i klubben. Normindlæringen begrundes derfor ikke i en synlig og forståelig ydre nødvendighed, men knyttes alene til familierelationerne og omgangsformerne i det arbejdsfrie familie-miljø. For så vidt norm-påbuddene overhovedet begrundes, sker det derfor med skræmmebilleder og trusler: "Men som oftest havde han (redaktøren) et eller andet at rette paa hendes Opførsel, og da viste den store Rynke sig gerne. Saadan og saadan maatte lille Lene aldrig gøre. Løj hun blev hun sort i Maven, spiste hun for meget Slikkeri fik hun Orm, der yngede saa rædsomt, at de til sidst krøb ud af Næse og Mund. Tidlig og sildig blev det sagt hende, at hun skulde være lydig mod Fader og Moder, være ordentlig med sit Tøj, rette Ryggen og gaa lige paa Hælene, pænt give Haanden og sige "Mange Tak", naar hun havde spist, være høflig mod Fremmede, neje for Præsten, være ærlig mod alle Mennesker osv. osv."

Helenes skilsmisse fra sin første mand og flytningen til byen har karakter af et faderopgør og overgangen til en selvgyldig eksistens på linje med Knuds i *Nye Tider*. Faren løfter sin stok for at slå hende, da han hører om hendes beslutning, men falder om med hvidt skum om munden. Hendes sociale udfoldelse og driftsudfoldelse i storbylivet, det nye ægteskab med Bøje, bliver imidlertid undsagt gennem handlingsforløbet. De "Massens Naturdrifter", som hun som barn havde fået indprentet afsky for, fremtræder i kvindefrigørelsens, radikalismens og socialismens skikkelse som en fortsat fare, selv efter bruddet med faren. Den tilladte driftsudfoldelse bliver i stedet knyttet sammen med romanens lovsang til lidelsen, og den eneste acceptable sociale udfoldelse i romanen er hustruens, moderens og husmoderens hengivelse til sit kald og opfyldelse af dettes pligter inden for hjemmets fire vægge. Landet stilles op som modbillede til den svækkende og tøjlesløse by-eksistens, men har reelt snarest karakter af en dekorativ ramme om hyldesten til pligtens, lidelsens og dødens frigørelse og adlende kraft.

Den relative frigørelse, som døden alt andet lige indebærer, hvor alternativet ville have været, at den stærkt problematiserede faderskikkelse genvandt sin magtposition, forsvinder i *Den store Magt*. Ikke ved at faderskikkelsen fremstilles i ophøjet autoritet, — tværtimod —, men ved at den mandlige hovedfigurs seksuelle relationer helt igennem bestemmes af en følelsesbinding til moren, en følelsesbinding, som til sidste punktum vejer mere til end hans forhold til konen, som han ikke rigtig elsker, og til hans egentligt elskede, som han ikke vil vinde

via skilsmisse. Faren fremstilles som bærer af en hul autoritet, og ligesom svogeren i *Nye Tider* trækkes han med gæld. Denne gæld er imidlertid langt større og af kriminel oprindelse. Sønnen – Jørgen Bang – søger imidlertid ved at gifte sig penge til at redde faren ud af kniben, selv om hans eneste forhold til faren er foragt. Det er den forædlede omhedsbinding til moren, som bevæger Jørgen Bang til denne gestus, og det er denne binding, som bestemmer hans valg i bogens debat af skilsmissspørgsmålet. Bogen indledes med en sang "Til min syge Moder", af hvem han "havde faaet saa kønt og fornuftigt fat paa Begyndelsesgrundene i det at lide", og ved morens dødsleje beslutter han sig til at se bort fra sin vaklen mellem sin kone og sin elskede til fordel for moren: "Med en Følelse, der vred sig i Vaande, lovede han at forsage alt, hvad der drog hans Tanker bort fra den lidende Moder, og nu vise hende tifold Omhu og Kærlighed".

Zakarias Nielsens udvikling fra optimistisk jeg-hævdeende bondeforkæmper til sentimental skildrer af de tætte familiefølelser og afkaldets heroisme i de nye bymellemlag er et vidnesbyrd om mere omfattende social-psykologiske omstillinger under periodens krise og samfundsmæssige nydannelser.

3. Døden i den ideologiske udvikling

Den begyndende fascination af døden, som udvikler sig i Zakarias Nielsens forfatterskab, står i kontrast til de land- og storbondeorienterede forfatterskaber som Jens Skyttes, hvor bonde-, sundheds- og jorddyrkelsen samler sig i en hyldest til livet. Men det forcerede præg antyder forbindelseslinjerne til den dødsfascination, som optræder i bl.a. Zakarias Nielsens, Kappel Bøckers og Edvard Egebergs mere by- og mellemlagsorienterede forfatterskaber.

Dødens rolle i det ideologiske liv gennem hele 1800-tallet er spændende at følge, fordi den giver os mulighed for at forstå grundlæggende træk ved samfundsforståelsens og seksualitetens historiske udformning.

I det stillestående feudalsamfund, hvor det var vanskeligt at øjne en dennesidig udvej af undertrykkelsen og udbytningen, blev døden på mange måder en glad og munter begivenhed for landsbyfællesskabet. Døden var ikke en afslutning, men en overgangsfase til en ny eksistens, ligesom naturen bevægede sig i et kredsløb af årstider. Døden pegede således på muligheden for bevægelse og forandring, og begravelsesskikkene udtrykte ikke individuel, ubodelig sorg, men glad,

forventningsfuld højtids- og feststemning for en større forsamling.

I eventyrene kan man aflæse denne holdning i fraværet af den senere individualisering og afgrænsning af døden over for livet. Der finder man ikke et *skel* mellem livet og døden, men en glidende overgang frem og tilbage mellem den almindelige dagligverden og den fortryllede eventyrverden. Og den fortryllede verden bringer lige så ofte rigdom og liv til hverdagsverdenen, som den berøver og (bjerg-)tager liv og rigdom.

Folkebogen om Till Uglspil, der endnu i 1800-tallet udkom i godt en snes forskellige udgaver, knytter an til denne tradition. Den er et bemærkelsesværdig tydeligt eksempel på, at døden har en samfundskritisk funktion, og at samfundskritikken kommer til udtryk i livgivende latter. Selv på dødslejet formår Uglspil leende at *begrave* de ting, der signalerer afslutning og ophør, i en syndflod af gødende lort. Da Uglspil bliver syg – efter et langt livs spasmageri med adel, gejstlighed, håndværksmestre og lignende potentater – skider han i apotekerens medicindåser. Da moderen beder Uglspil om at høre noget af hans "søde Lærdom" for at have et minde om ham, er hans svar dette lidet vemodige minde: "Ja kiere Moder, naar som du vilt gjøre dit Ærinde eller skide, saa vendt Røven fra Veyret, saa kommer ikke Lucten i Næsen paa dig". Da han skal skrifte, består hans anger i, at der var tre slags skalkestreger, han ikke fik gjort i sit liv. Da han gør sit testamente, narrer han præsten til at gribe i en kande, som påstås at være fuld af penge, men som han forinden har fyldt op med "Folcke-Skarn". Da Uglspil til slut *er* død skildres et grotesk, sorgfordrivende optrin, hvor hospitalssoen med afkom vælter ligbåren og løber præster, nonner, syge og raske overende. I forvirringen lægges liget på maven, hvorved det materielle, livgivende fremhæves i stedet for ligets tomme øjne.

Døden blev således et centralt sted i de feudale underklassers liv, fordi den pegede på muligheden for forandring og genfødsel. Særlig hentede den sin positive betydning gennem funktionen som "død over undertrykkerne". Da bondebevægelsen i 1840erne kæmpede mod de sidste rester af den feudale undertrykkelse: revselsesret, husmandshoveri, tiendeydelser osv., fremhævede husmandsagitatoren Peder Hansen denne side af døden i en manende lovsang i bondebevægelsens avis *Almuevennen* (1843-):

"Vi derfor, naar vi høre, at nogle saadanne Menneskeplagere ved Døden afaar, glæde os og udraabe: O, Død! hvor jeg velsigner Dig! Du er den, som knuser Tyrannerne, som renser Jorden for dem, som lægger et Bidsel paa Grumhed og Hovmod! Dig er det, som nedstyrtter i Støvet dem, Verden har ophøjet, og som med saa stolt Foragt saa

ned paa deres mindre formuende Medborgere, de er faldne, vi drager Aande igen: Uden Dig, o Død! Du, som holder disse haardhjærtede, af Lykken begunstigede Mennesker i Ave, som dog undertiden indgyder Skræk i deres for al menneskelig Følelse forhærdede Hjærte, Du, de ulykkeliges Haab, bliv ved at udstrække din Arm over mit Fædreland og min Medborgeres Undertrykkere; og I fortærende Insekter, I Gravens Indbyggere, Orme! vore Hævnere, kommer, styrter Eder hobevis over disse af Medmenneskers Sved fede Aadsler”.

Samtidig med afviklingen af de feudale produktionsforhold og overgangen til markedsrettet produktion efter landboreformerne i slutningen af 1700-tallet begyndte de pietistiske vækkelser at rense ud i den gamle folkereligiositet og det kollektive og fejrende forhold til døden. Døden blev et individuelt anliggende, ligesom gæld og terminsydelser blev et individuelt anliggende for de selvejekøbende bønder. Ligesom døden blev skæringspunktet mellem Dommedag og frelse, blev terminen på et mere verdsligt plan regnskabets time for ’skyldneren’. Hele livet skulle henleves i andagt og arbejde med henblik på dødstimens afgørelse mellem frelse og fortabelse.

Når de pietistisk vakte bønder formede hele deres liv i forhold til døden som det fundamentale skel mellem den jordiske tilværelse og Himmel resp. Helvede, var dette et religiøst udtryk for deres nye oplevelse af sig selv som løsrevne enkeltindivider. Samtidig var denne dødsopfattelse det ideologiske svar på deres behov for at leve op til og udholde de krav, som den isolerede tilknytning til et stadig mere anonymt marked stillede.

Men døden var ikke kun udtryk og instrument for tilpasning. Den bevarede fortsat et klassekampsindehold, som den havde hos Uglspil og Peder Hansen. Det blev tydeligt, da selvejerbønderne gennem århundredets langvarige højkonjunktur for kornsalg blev stadig mere velstillede, mens et fedesvins død omvendt kunne betyde et socialt og økonomisk grundskud for husmandsfamilien. Bøndernes dødsbillede forandredes. Når økonomien var præget af stadig vækst og velsignelsesrige markedsconjunkturer, syntes der heller ikke at være nogen grund til, at døden skulle være en afslutning, en stopper for denne jordiske fremgang. Grundtvigianerne mente, at man ikke nødvendigvis skulle omvende sig før døden for at komme i Guds rige. De forestillede sig, at det ”levende ord” endnu efter Døden kunne ”banke paa Helvedes Port” – som det hedder i salmen – og virke til menighedsfællesskabets fortsatte bevægelse frem mod frelse og videre til ”Himmelbrylluppet” med Herren.

Blandt husmændene og fiskerne, der videreførte den pietistiske tradition, var dette lyse syn på døden forkasteligt og i øvrigt også uden appel.

For det første var tilværelsen for de stadig voksende og stadig fattigere lag i bunden af landsamfundet et udmarvende og indholds-løst slid, der ikke fremkaldte noget ønske om, at livet i det hinsides skulle minde herom. Døden blev derfor nåleøjet eller skellet mellem den jordiske prøvetid og nydelsen af den religiøse belønning i det hinsides.

For det andet ville den grundtvigianske mildnelse af salighedsvilkårene — muligheden for omvendelse og frelse *efter* døden — jo simpelthen gøre de missionske underklasselags glædesløse slid omsonst: Hvorfor skulle man satse hele sit liv på at opfylde kaldspligterne og underkaste sig Lovens bud om askese og ydmyghed, hvis frelsens dør alligevel stod på klem efter døden? Døden som stedet, hvor Gud udvalgte sin lille flok og sendte synderne ned til Helvedes skærsild, der i de indremissionske prædikener oftest var tegnet efter fattiggårdenes model, var simpelthen det, der gjorde det muligt at udholde og finde en mening i den undertrykkelse og fattigdom, som man på grund af de endnu primitive og opsplittede produktionsforhold ikke kunne organisere sig til et *klassemæssigt* opgør med.

Og som den tredje grund til de indremissionske underklassegruppers fastholdelse af det pietistiske dødsbillede finder man endelig ønsket om "død over undertrykkerne". På den ene side hengav de missionske sig i et underkastelsesfællesskab her på jorden, hvor de fremhævede Guds Børns martyrium og lidelser. På den anden side udmaled de sig vellystigt de lidelser, som ventede på "Verdens Børn" efter døden. Og "Verdens Børn" — det var de rige og glade grundtvigianere, der i stigende grad optrådte som patriarkalske arbejdsgivere over for husmands- og landarbejderfamilierne.

I den tidligste skolelærerlitteratur finder man eksempler på direkte tilknytning til Indre Mission, der samtidig med skolelærerlitteraturens fremkomst udrensedede lægmandstilbøjelighederne for at lægge hele apparatet ind under den myndige og autoritære Vilhelm Becks faste hånd. Georg Aarslev (pseudonym for Jens Hansen) udgav i 1869 i kommission hos "Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark" *Smaadigte og Mindevers. En Skjerv til Hedningemissionen*. Anton Nielsen skrev i *Fra Landet* fortællingen *De "Hellige"*. Senere skrev bl.a. Folkvar Krag og Jens Skytte om denne vækkelsesbevægelse. Den bredeste skildring af grundtvigianismens og Indre Missions udvikling i sammenhæng med den øvrige sociale og politiske udvikling finder man imidlertid i Poul Hertels *En Skærsild* (1898).

I denne roman vises det, hvordan den forbenet-indremissionske fattigmandssøn Anders efterhånden får et grundtvigiansk forhold til tilværelsen i takt med den økonomiske vækst — "de syntes begge to,

at de havde meget at takke Vor Herre for. Aldrig havde de haft saa god en Besætning, aldrig saa god en Avl og aldrig saa god Magt over Sagerne som nu". Og Frederik, der langt tidligere end Anders når frem til den grundtvigianske betragtning, at døden ikke kunne være en afbrydelse af Guds værk, argumenterer udfra familielivets erfaringer for dette lyssyn, da han skal overbevise den endnu lidt vaklende Anders, der ikke uden videre kan overvinde sin indremissionske opfattelse af døden som afbrydelse af Guds "Naadetid": "han (Frederik) vidste godt, at vi alle var Skyldnere for Gud. Men det var det med Faderforholdet, han saa gerne vilde have Anders til at forstaa. "Prøv at tænke helt menneskeligt over Sagen, ud fra dine egne Faderfølelser, helt forudsætningsløst, som om der aldrig har været Theologi eller Dogmer til! Tænk dig den allerkærligste Fader paa Jorden i sit Forhold til sin allerkæreste Søn! Og saa er det jo endda kun en uendelig lille Kærlighed, her er Tale om, i Sammenligning med Guds uendelig store Kærlighed. Tænk dig saa, at denne Søn gjorde sin Fader rigtig meget, forfærdelig meget imod! Tænk dig videre, at denne Fader havde det i sin Magt at straffe sin Søn med evig Fortabelse! — Tror du, han gjorde det? — Vilde du kunde gøre det over for Simon?" "

Denne behandling af døds-spørgsmålet med udgangspunkt i familiefølelserne og den socialt-økonomiske baggrund tages langt mere spændende op i Kappel Bockers *Uveirstider. En Skildring fra Frimissionsegnene* (1895), som stedvis udtrykker de indsigter, Hans Kirk en menneskealder senere udfoldede i *Fiskerne*.

Kappel Bøcker skriver i sit forord, at størstedelen af romanens skildringer "ere byggede over virkelige Begivenheder". Frimissionen, som han altså selv har mødt, var en metodistisk præget vækkelse, som vandt indpas i Danmark i slutningen af 1880'erne. Den adskilte sig på nogle punkter fra den almindelige indremissionske vækkelse, men var nært beslægtet med den sværmeriske, sjælepiskende syndfrihedslære, som trængte ind i Indre Mission under de store (ungdoms-) vækkelser i 1890'erne. De centrale elementer i Frimissionen var for det første den metodis(tiske) bestræbelse på at "helliggøre" mennesket her i livet, for det andet tungetale og anden ekstase som den irrationelle bagside af denne rationelle og metodiske helliggørelsesbestræbelse og for det tredje en sværmerisk opfattelse/følelse af, at disse bestræbelser kunne krones med syndfrihed allerede i det dennesidige liv. I modsætning til grundtvigianismen er døden stadig det skel, som er begrundelsen for de metodiske helliggørelsesbestræbelser; i modsætning til den traditionelle pietisme i Indre Mission knyttede man i Frimissionen forventninger til en oplevelse af den religiøse belønning

for det kristelige levned allerede i dette liv. Dette sidste var formentlig et udtryk for at missionen i 1890'erne begyndte at skifte karakter i sit sociale grundlag, og at den gamle garde af husmænd i disse år begyndte at nærme sig de nytilkomne gårdmænd socialt.

I *Uveirstider* tegnes der et billede af missionsmøder, hvor menighedens medlemmer pludselig ekstatisk oplever at være syndefri, billeder af de vaktes tro på Gud i stedet for lægerne, når sygdommen truer med død, af et vakt ægtepars åbenbaring om at blive hentet op til Gud, hvorfor de lægger sig på knæ ude på marken efter at have overladt børnene til sig selv eller rettere til Guds varetægt. Det anføres, at vækkelsens bud er velkendte sociale nødvendigheder: "Ole var af de Arbejdsnaturer, der havde været neddukkede i Slid fra Barnealderen til de sene Manddomsdage. Kæmpestærk, rørende godmodig og til det yderste pligtopfyldende, som han var, kunde han blive Sognets mest søgte Daglejer og havde da været i Stand til at holde sin store Familie i den fattige Lejestue helt fri af Fattigvæsenet. — Nu var de fleste Born ude blandt fremmede, men nu var Oles Kræfter ogsaa snart udtømte. — — Frimissionens Forsagelseslove var Ole hjemlige. Han havde straks forstaaet dem. Det blev ham en Fest, at netop de kunde samle andre . . ." — Og det gøres i flere sammenhænge klart, at denne festlighed i missionsmoderne, den religiøse følelse, har rod i den seksualitet, som forsages.

Pastor Holmboe, der møder den frimissionske sekterisme, føler en "Ydmyghedens Vellyst" ved "at synke ned for Gud i det stille, kolde Vaabenhus, langt fra den larmende Verden". Heri består hans fællesskab med de missionske og overhovedet med bønderne i deres religiøse liv: "Bonden er ofte forud indtaget imod det, der er fremmed, men overfor en religiøs Bevægelse har han Betingelser, som han ellers ofte maa savne overfor alt andet, det hænder jo tit, at hele hans aandelige Liv drejer sig om hans Gudsforhold. Vil tilmed en saadan religiøs Bevægelse lade hans tilbagetrængte Barnlighed røre sig frit, eller søger den endogsaa selv at sprænge enhver Skranke, da vil Bonden overordentlig let gribes og lade sig drive til alle Yderligheder. (...) Saadanne Aftener (stormfulde og uhyggelige vinteraftener i afsides og ensomme egne) hører Bonden Varslerne, der i deres uigennemtrængelige Rædsel bebuder Ulykken, saadanne Aftener kan Fortællinger om Ondskabens Puslen i Mørket finde Vej til hans Tro og blive hans Eje. Ligtogene bevæge sig ud fra Kirkegaarden, Hundene tude mod Vinden og varsle Død, Liglysene brænde — det er atter og atter Døden, han tænker paa." Denne ensomme oplevelse af døden i naturen overvindes i missionsmodernes seksuelt ladede samvær: "Frimissionen kom, hyllet i den mørke, hedende Inderlighed, som

Bonden ellers i Enrum søgte; under Mødet laa den som en Taage i Stuen, rede til at lukke sig om enhver især, kvæle al Synd, give den Fred, som varer en Evighed ud. Den lokkede og drog. Hvad gjorde det, at dens Kerne var jærnhaarde Forsagelseslove. Den samlede jo sine Bekjendere Side om Side, saa ingen længere skjælv for Ensomheden, og ingen skulde mærke, at Fødderne blødte paa de trange, tornede Stier, naar han med Blikket vendt opad drog med det salmesyngende Tog mod de evige Boliger". Men romanen viser ogsaa den modsatte bevægelse. Terkel Hedegaard, der i Frimissionen kunne frigøre sin tilbagetrængte "Barnlighed og Inderlighed", er især grebet af Frimissionen, fordi han dér kan være sammen med den sanselige Else Marie. Denne grebethed resulterer i et samleje under "Sommernattens hvide Taager", hvor ligheden mellem den seksuelle og den religiøse grebethed klart anføres: "Hun var igen greben nu, som hun kunde blive det i Forsamlingen. Han saa det i en Slags Skræk. Hun var som sanseløs betaget. Der var atter den fortvivlede Anspændthed, som Umætteligheden gav. Aldrig kunde hun fornede sig nok, aldrig hæve sig højt nok mod Saligheden". Da Else Marie imidlertid ikke vil gifte sig med ham, begår han selvmord.

Den seksualitet og religiøsitet, der her er på tale, har en sadomasochistisk karakter. I *Søskende* såvel som i Kappel Bockers debutroman *Jørgen* vises sammenhængen mellem den sadomasochistiske seksualitet og bestemte klasse-mæssige og familiemæssige mønstre. Det er masochismen, der som yderste konsekvens har dødsfascinationen. Den masochistiske sammenknytning af lidelse til den seksuelle lystfølelse er betingelsen for at det overhovedet kan komme til seksuel udfoldelse, når seksualiteten opfattes og føles som strafværdig synd. Indre Missions og Frimissionens underkastelsesfællesskab havde derfor den vigtige funktion i, at ved fremhævelsen af martyriet og lidelserne, åbnedes der samtidig op for det forbudte driftsliv i en forskudt form, hvor de sadistiske træk fik frit løb i de helvedspinsler, som man udmalede sig, de uomvendte fik på Dommens Dag. Denne lystfølelse ved den lille floks martyr-agtige lidelsesfællesskab i denne verden og den vantro verdens lidelser efter døden havde dels en bredere klasse-mæssig oprindelse, i slægt med den, det indledende Peter Hansen-citat giver udtryk for. Død over undertrykkerne. Men den har — som det fremgår i Zakarias Nielsens og Kappel Bockers værker altså ogsaa et psykologisk grundlag i den familie- og opdragelsesform, hvor uforståelige normer indterpes gennem fysisk eller irrationel psykologisk tvang samtidig med at seksualiteten og identiteten er bundet til de snævre familierelationer. Døden som højdepunktet af masochismens sammenknytning af lidelse og seksuel udfrielse bliver derfor i

denne sammenhæng et snævert individuelt anliggende, ligesom den — i modsætning til den gravølsprægede festlighed i den gamle almuekulturs dødsforhold — bliver et alvorligt anliggende. Sorgen er den form, hvorigennem den masochistiske seksualitet får et passende udtryk.

I Edvard Egebergs forfatterskab finder man højdepunktet af dødsfascination med *Ved Dødens Port* (1899) som det absolutte klimaks. Det er en fortælling — delvis i dagbogsform — om proprietæren Jens Bergs dødsleje, hans tanker om døden og overvindelse af angsten for at dø, — og, hvad der emmer op fra hver eneste side, hans smagende nydelse af denne angst og disse tanker.

Dødsdyrkelsen kan anskues som et løsningsforsøg i forhold til en række modstridende forståelsesmodeller i det tidligere forfatterskab. I *Helligt og Søgt* (1894) leveres en kras samfundskritik side om side med en kristen forståelse af samfundsmæssige og individuelle problemer. I fortællingen *Der er et yndigt Land* fremstiller han skærende klart modsætningen mellem den fattige daglejer og de rige gårdmænd og borgere. Han giver en indforstået skildring af daglejerens "Raseri ved Tanken om al Besiddelse, erhvervet uden egenhændigt Arbejde": "Hvad var egentlig Ejendomsret for noget? Hvor sad den egentlig, naar Ret skulde være Ret? Mon ikke hos dem, der gjorde Arbejdet her i Verden?" Men i samme samling fortællinger finder man *Hjemkærlighed*, hvor bondens ejendom opstilles som en nærmest organisk bestanddel af ham selv, som det materielle udtryk for hans tilhørsforhold til slægten og naturen. "Han havde levet paa denne Plet i en stadig Andagt. Som en troende havde han givet sig hen i Naturlivet omkring sig og ladet Tankerne komme og gaa med Indtrykkene, som Omgivelserne gav. (...) Han havde læst i den (Livets store Bog) med den troendes Andagt, og han havde en Følelse af, at den netop havde bragt ham det Tankestof, som hans Aandsliv trængte til. Han havde suget sig Næring af Naturens moderlige Bryst, hvilet saa ømt og længe i dens Favn, at han var kommen til at ligne sin Moder — og nu vilde han utaknemlig forlade den". Derfor, selvom de dårlige tider for landmændene har drevet ham til at sælge gården, bevæger denne hjemkærlighed ham til at lade handelen gå tilbage.

I *Sejr og Fald* (1896), der med sin dagbogs form og sin kredsen om sorg, minder, død osv. kan betragtes som et forstudie til *Ved Dødens Port*, dominerer denne modstilling af helligt landliv over for den profane pengeverden. I *Helligbrøde* (1900) er denne modstilling helt åbenbar. Handlingen består i al enkelhed i landmanden Bruns utroskab (helligbrøde) over for sin principfaste kone. Hans sidespring driver ham til et selvmordsforsøg — som mislykkes — og herefter drejer sagen sig, om konen, Ruth Brun, kan tilgive ham hans

helligbrøde. Denne enkle handling foregår i spændingsfeltet mellem det naturforbundne landliv og det unaturlige byliv og i spændingsfeltet mellem Himmel og Helvede. Konflikten består i den manglende overensstemmelse med Naturens og Himlens krav. Indledningsvis fremstilles Brun som en Pan i en seksualiseret natur, hvor jorden som en jomfru længes efter solgudens favntag. Brun, der selv er opfyldt af naturens blodrige kraft, føres til at begå sit ulyksalige sidespring med den unge københavnske apotekerfrue, men gribes derefter af anger, fordi han dermed har forbrudt sig mod sin senereh næsten guddommeliggjorte hustru. Denne anger har fra starten en masochistisk karakter, der siden virkeliggøres i selvmordsforsøget: "Der steg pludselig en heftig Lyst op i ham til at løbe lige mod den (hestevogn) og lade Hestene træde paa sig, og Vognhjulene gaa over sig, mase sig, for at en stærk legemlig Smærte kunde komme til at afløse og for en Tid døde den svidende Anger".

Doktoren, der plejer Brun efter det mislykkede selvmordsforsøg, repræsenterer herefter forsøget på at lade land-by-modellen retfærdiggøre eller forklare Bruns sidespring. Først opstiller han den almindelige modsætning mellem disse sfærer: "Ejeren af saadan en Gaard sad jo som en lille Konge midt i sit Kongerige. — Jord nok — Sol nok. — — Han maatte uvilkaarlig nu, som saa ofte før, sammenligne Landet med den tætpakkede By (. . .). Hvor han ynkede de Mennesker derinde! Der boede de ovenpaa hinanden, under hinanden, hver i sin Kasse som Duer i et Dueslag, med Udsigt til den samme kedelige Række Vinduer lige overfor — tolv-fjorten Alen udad — og til de dræbende kedelige Brosten dernede paa Bunden af den Rende, man kalder Gade, hvor Millioner af Fødder slider al Friskhed og Oprindelighed væk — en Snes Alen nedad — og hvor den Smule Luft, man faar, altid er mikset sammen med Duft fra Gaard og Gade, af Sved og Ekskrementer. — — Satte ikke ogsaa dette sammenpakkede Liv sit Mærke paa Folk derinde? Der var i Grunden ingen mere selvstændige Mennesker end disse Bønder midt paa deres Fædrejord. — De saa overlegent paa mange Forhold — hvor kunde de andet med den Udsigt og det Albuerum, med den Tillid til Jordens ydende Evne! Deres Ord faldt med Vægt som den Mands, der ikke behøver at tage Hensyn til Højre og Venstre, til Naboen i Dueslaget, til Trappegang og Retirader, man er fælles om." Og senere præciserer han i en diskussion med præsten Bruns sidespring som et naturgroet udtryk for hans tilhørsforhold til denne adelsmærkede race af storbønder, til Naturen: "... han er en Type, et Normal-Menneske — Landmand — Bonde helt ud — god dansk Muldjord. — — Ja — det er nu én af mine Theorier, som jeg véd kan staa sin Prøve, at Landmanden, Bonden er det danske Normal-

Menneske, det, der er ligeligst, sundest i alle Retninger. Og det er ikke underligt. Han tager Landet, som det er, med de Betingelser, det byder. Han er det Menneske, der er i nærmest Berøring med Himlens Luft og Vand og Jordens Muld og Sand. Han ser paa Livet med en blaa Himmel over sig og grønne Agre om sig — han maa sgu være sund. Han er vokset op af Jorden ligesom Rugen og Byggen og Havren og det andet, der passer til den danske Jord, han lever sit Liv sammen med denne Jord — vi andre Læsemennesker, Skomagere, Skræddere, vi er egentlig Drivhusplanter — en Slags indført Gods. — Naa — (. . .) det jeg ville sige, er dette, at Landmanden er det Normale — Typen — og da Brun er omtrent det bedste indenfor Typen — brillant helt igennem — *fuldkommen*, om jeg saa maa sige, saa holder jeg paa Forhaand med ham i den ægteskabelige Konflikt. Jeg kan se paa ham, at han har Ret. Han er saa godt som syndefri — han gør kun, hvad han *maa* gøre”.

På den modsatte side står præsten som talsmand for Himlens krav. Han lovpriser askesen og forsagelsen, der ”gør Mennesket til Overmenneske i moralsk Forstand, noget der hæver Slægten og dens Idealer”. Begge synspunkter er fremført på en måde, som viser forfatterens sympati, og gennem masochismen ophæves uoverensstemmelse. Det gennemsunde normalmenneske Brun ydmyger sig som en hund for sin gennemrene, hellige kone, hvorpå det kommer til tilgivelse og forsoning.

I *Ved Dødens Port* knyttes naturevangeliets og masochismen sammen i proprietæren Bergs død, der falder sammen med naturens dødskamp fra sensommer over efterår til vinter. Det masochistisk-smagende tonefald kan vises med et enkelt eksempel: ”Da han lagde sig tilbage i Puderne, lød det igennem ham: Om det nu var sidste Gang du gik til Sengs — sidste Gang! — Sidste Gang, Du har været ude paa de grønnende Marker under den lyse Foraars-himmel! Sidste Gang, Du har gaaet rundt i din Gaard og din Have, i Stald og Lade! Skulde det være sidste Gang, Du har set din egen Dagligstue? Er dette Rum fra nu af din Verden, din snævre Verden.” I indhold er det afkald og ophør, det drejer sig om, men i formen ytrer der sig en følelig lyst i den vedvarende gentagelse og kredsende fastholdelse af døden som faktum.

Dødsfascinationen i denne roman udmønter sig bl.a. i den lomme-filosofiske omtale og drøftelse af dødsopfattelsen hos stoikerne, hos Sokrates, i forskellige Bibel-steder og i den højt-stilende epigram-stil i dagbogs-afsnittene. Indholdsmæssigt fremhæver bogen helt frem til slutkapitlerne dødens uhygge — ”Graven, den sorte Jord, Vandet, der siver ind i Sovekamret, Frosten, der stikker sine kolde

Næver ind om Lemmerne, Ormene, Opløsningen" — men i den udpenslende form træder der altså en tydelig fascination og lyst frem.

Mere interessant er det imidlertid, at den glimtvis åbner for en forståelse af de samfundsmæssige og historiske forhold, der former denne kredsen om døden.

Indledningsvis er det en tidstypisk darwinistisk afhistorisering, der lægger op til døden som udfrielse — omend dette oplæg ikke direkte stiller den gode død op over for det dårlige liv: "Det, der havde glædet ham før, var jo Kamp med Lidenskaber bag. — Solens Lys var ikke længere Glæde og Højtide; det gik skærende og ubarmhjærtigt ind mod ham, som et Trompetstød i Øret, et Kampskrig, en Krigserklæring. Den luede jo deroppe som en uhyre Fakkell, ved hvis Lys Livet kæmpedes. — Thi Livet var jo en Kamp, ja, et stort Slagsmaal, hvor den stærke blev svag og selv tvunget ned af en stærkere. (. . .) Og her laa han nu selv, formodentlig i en haabløs Kamp med en usynlig, men overlegen Fjende. — Og Enden paa Kampen? — Døden! "

Senere knyttes nutidsmenneskers voksende nervøsitet over for døden sammen med mere præcise historiske forhold. Tidens fremadskriden karakteriseres som "en stadig Sugend-ud, der ender med skælvende Knæ, rystende Hænder og Fald", og denne udsugende tid peger, sammen med ubehaget ved svigerfaderen, der tager "saa forretningsmæssigt" på døden, og ubehaget ved fabriksarbejdets udmarvende monotoni, på en sammenhæng mellem dødstematikken og lønarbejdet. — "Det maa være frygteligt Dag ud og Dag ind at staa foran den samme Maskine med Øjnene fæstede paa det samme Hjul, den samme Spole, den samme Hane. Dersom Tankerne ikke her kunde gaa paa andre Eventyr og Rejser, og Arbejderen i Indbildningen leve et andet Sted, da maatte vist, synes mig, Fabriksarbejderne snart fylde vore Sindssygeanstalter".

Døden bliver på én gang indbegrebet af forhold i nutidsmenneskets liv med "Dødsfaldene, de daarlige Aar, de vanskelige Terminer" og en rituel ophævelse af disse. I forlængelse af den indledende darwinistiske forståelse af den sociale eller eksistentielle overlevelseskamp toner romanen ud i døden som harmoniseringens kilde: "Hvorfor altid haardt mod haardt! Hvorfor denne stygge Selvhævdelse! (. . .) Aa — vi lever jo alle under næsten de samme Livets Kaar. De ydre kan maaske være lidt forskellige; men vor Sjæl har den samme vekslende Himmel over sig. Vi er jo allesammen Sygdommens, Sorgens og — Dødens sikre Bytte. Burde vi ikke altid huske det og ikke gøre hinanden Livet tungere med vor Vrede, vort Had!" Og efter harmoniseringen af tilværelsens modsætninger gennem dødens afkald på liv kan lidelserne og sorgen udfri i dødens stille glæde: ". . . paa

hans Læber stod et Smil, som om han i Dødsøjeblikket havde set noget skønt”.

Som et afsluttende eksempel på det opbrud og de skillelinjer, som fabriksarbejdets, proletariseringens og de psykiske sammenbruds slag-skygger sendte ind over skolelærerlitteraturen kan nævnes Skyttes *En Landsbykunstner* (1899), der i stedet for den desillusioneredes dødslængsel vælger den illusoriske overvindelse af problemerne. Landsbykunstneren tilhører den tusindkunstnertype, som i den tidlige skolelærerlitteratur skulle afrettes og ensrettes til metodisk-vedholdende arbejde. Han er her skildret som en bonde dreng med mekanisk ”Sjeni”. Trods faderens krav om at lægge mekanikken på hylden, fordi det ”at blive en dygtig Landmand, det er der noget ved, og det er det eneste, som duer og der er Hold i; for Jorden løber ikke fra os, og det er den, der føder os alle” – så slår drengen ikke sine kunster ud af hovedet. Da han bliver voksen, opbygger han sin gård med et utal af mekaniske påfund og mærkelige maskiner. Romanen kan ses som et naivt forsøg på at komme overens med industrialiseringen, der ellers i samme periode blev kraftigt bekæmpet af landbrugets rigsdagsfolk.

Ikke desto mindre giver totalbilledet af 1890ernes skolelærerlitteratur et ubestrideligt indtryk af landboorienteringens problemer, folkelighedsideologiens svækkelse og nedgangen for en både i form og indhold realistisk bearbejdning af den samfundsmæssige udvikling. Knud Hjortø, Jeppe Aakjær, Johan Skjoldborg, Martin Andersen Nexø og de øvrige bonde- og landarbejderfødte forfattere indledte i 1890erne det, der i den traditionelle litteraturhistorie kaldes det folkelige gennembrud. Om denne betegnelse er dækkende kan diskuteres, men det er ikke til at tage fejl af, at det folkelige gennembrud, skolelærerforfatterne indledte i 1860erne, nærmest havde karakter af et folkeligt sammenbrud ved århundredskiftet.